

KORNAI JÁNOS

Hiánygazdaság – többletgazdaság

Tanulmány a piac elméletéről – I. rész

A főáramlat közgazdászai elismerik, hogy a szocialista rendszert a krónikus hiány jellemezte, de úgy vélik, hogy a kapitalista rendszerben – kisebb vagy nagyobb ingadozások közepette – piaci egyensúly uralkodik. Ezzel szemben a tanulmány két piaci állapotot állít egymással szembe. Az egyikben dominálnak a túlkeresleti jelenségek, bár előfordulnak túlkínálati jelenségek is, ezt nevezi a szerző hiánygazdaságnak. A másikban dominálnak a túlkínálati jelenségek, bár előfordulnak túlkeresleti jelenségek is, amit a szerző többletgazdaságnak nevez.

A hiánygazdaságot magyarázó tényezőket a szerző korábbi munkái írták le. A jelen tanulmány I. része azokat a mechanizmusokat mutatja be, amelyek a kapitalizmus keretei között létrehozzák a többletgazdaságot: a korlátozott verseny, a schumpeteri „teremtő rombolás”, a vállalat törekvése biztonsági tartalékok kiépítésére és a növekvő skáláhozadék. Foglalkozik azokkal a jelenségekkel, amelyek fékezik a kereslet és az árak alkalmazkodását. Külön fejezet tárgyalja a többlet mérésének (és ezzel szoros összefüggésben a fogalmak szigorú definícióinak) nehézségeit.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: D00, D4, O31, P1, P2, P51.

1. Bevezetés

Impressziók

Ha belépünk az angol nyelvű Wikipédia *Economic Shortage* címszavába, az oldal tetején egy fényképet láthatunk: lengyel húsbolt az 1980-években.¹ Valamennyi polc teljesen üres. Aki manapság felkeres egy lengyel élelmiszerboltot, zsúfolásig megtelt polcokat láthat: gazdag és színes választékban sorakoznak a hazai és a külföldről behozott termékek.

1999-ben Kínában jártam *A hiány* című könyvem kínai fordításának második kiadása alkalmából. (A könyv címe angolul és kínaiul is *A hiány közgazdaságtana* volt.) Kísérőim, a könyv szerkesztői és a munkát jól ismerő diákok elvittek áruházakba és élelmiszerpia-

* Hálás vagyok a támogatásért, amelyet a tanulmány alapjául szolgáló kutatáshoz és a jelen szöveg megfogalmazásához számos kollégától kaptam. Külön is kiemelem *Chikán Attila* és *Mátyusz Zsolt* sokoldalú segítségét az adatok gyűjtésében és a problémák tisztázásában. Sok értékes, jól használható megjegyzést tettek a tanulmány egy korábbi változatának olvasói. Köszönöm *Dániel Zsuzsa*, *Gács János*, *Györffy Dóra*, *Lackó Mária*, *Madarász Aladár*, *Mátyusz Zsolt*, *Nagy Ágnes*, *Palócz Éva*, *Prékopa András* és *Simonovits András* értékes segítségét. Sokra értékelem közvetlen munkatársaim, *Fancsovits Rita*, *Magyari Ildikó*, *Reményi Andrea* és *Szécsi Katalin* odaadó és figyelmes közreműködését az információk, az adatok és az irodalom gyűjtésében és a tanulmány megszerkesztésében. Köszönettel tartozom a Collegium Budapestnek, amelynek inspiráló légköre és határozott gyakorlati segítségére megkönnyítette a feladat nehézségeinek leküzdését.

¹ Lásd <https://secure.wikimedia.org/wikipedia/en/wiki/Shortage>.

cokra. Egyikük azt mondta: ideje megírni az új könyvet, a hiány közgazdaságtana helyett immár a többlet közgazdaságtanát.

A könyv megírására nem vállalkozom, de legalább egy tanulmány keretében megkísérelm körvonalazni a többletgazdaság közgazdaságtanának néhány alap gondolatát. A dolgozat központi gondolata így foglalható össze: a szocialista rendszer jellegzetes tulajdonsága a hiánygazdaság, a kapitalista rendszeré pedig a többletgazdaság.²

Schumpeter szerint a kutatás egy „preanalitikus kognitív aktussal” kezdődik, amely a nyersanyagot szállítja az elemzési erőfeszítésekhez. Ezt *vízió*nak nevezi. A vízió hatására új fényben látszódnak a dolgok (*Schumpeter* [1954] 41–42. o.). Meg vagyok győződve arról, hogy az élmény, amellyel a szocialista hiánygazdaság közgazdásza rácsodálkozik a kapitalista piac bőséges kínálatára, ilyesféle preanalitikus víziót sugalmaz. Fontosnak tartom ezt az impressziót. Éppen mert más rendszerrel hasonlítom össze a kapitalizmust – bizonyos értelemben saját ellentétével –, talán megláthatok benne olyat is, amit a mindig benne élő, megszokott látásmódjából kitörni nem tudó közgazdászársaim nem vesznek észre.

Ha a főáramlat közgazdászaival beszélgetek a témáról, rendszerint csak félig értenek egyet velem. Arról könnyű meggyőzni őket, hogy a szocialista rendszer hiánygazdaság. De miért neveznék a kapitalista rendszert többletgazdaságnak? Igaz, bőséges készlet van az üzletekben és a gyárak raktáraiban, és a termelésben rendszerint létezik tartalékkapacitás – ám éppen annyi, amennyi kell. A termelő azért termel ennyit, és nem kevesebbet, a kereskedő azért tart ekkora készletet, és nem kisebbet, mert ennyi kell a piaci egyensúlyhoz. A szocialista gazdaság nincs egyensúlyban, de a kapitalista gazdaság igen. Van ugyan fluktuáció az egyensúly körül (most éppen igen nagy ez a kilengés) – ám a tartós trend mégiscsak az egyensúly.

Csak az elnevezésen vitatkozunk? Amit a főáramlat piaci egyensúlynak hív, azt én többletgazdaságnak nevezem – valóban csak ez a különbség a kétféle kijelentés között? Ha így lenne, akkor ezen a ponton abbahagyhatnám az írást, mert pusztán elnevezéseken nem érdemes hosszasan vitatkozni.

Noha azonosak a jelenségek, amelyek az ő szemük előtt és előttem lejátszódnak, mást olvasunk ki belőlük, mert eltérő a látásmódunk. Ugyanazokat a tényeket (bőségesen teli raktár, nagy kapacitástartalék készletben) én *érdemben* értelmezem másképpen. Lehet, hogy mindegyik termelő és kereskedő külön-külön, saját egyéni érdekeit mérlegelve úgy gondolja: éppen ekkora készletet, illetve tartalékkapacitást kell tartania. És mégis, az összes raktáron lévő eladható termék és a tartalékkapacitások azonnali igénybevétele nyomán kis készlettel ugyan csak eladható összes termék együttesen több (sőt lényegesen több!) annál, mint amennyit a vevők összessége képes megvenni.

Ha igazam van, és a kapitalista rendszer valóban többletgazdaság, akkor annak fontos következményei vannak. Hatást gyakorol a rendszer szereplőinek viselkedésére. A kapitalizmus számos vonása más megvilágítást kap. Ennyiben elemzésünk elősegítheti a kapitalizmus teljesebb *pozitív* megértését.³

Emellett adódnak figyelemre méltó *normatív* tanulságok is. A főáramlat közgazdásza restelkedik, ha egy kapitalista gazdaságban túlzott mértékű (*excess*) kapacitás, túl nagy készlet, túlkínálat mutatkozik. Ezt az erőforrások pazarlásának tekinti. Én viszont a kapitalizmus egyik legfőbb erényének tartom, hogy többletgazdaság – igaz, olyan kedvező hatású tulajdonságnak, amely sokféle nemkívánatos mellékhatással jár együtt.

² Haboztam az elnevezésnél. A *többlet* (angolul *surplus*) mellett számításba jöttek a *bőség* (*plenty*), a *telítettség* (*glut*) vagy a magyarra lefordíthatatlan *slack* kifejezések. A *többlet* szó tűnik a legalkalmasabbnak a tanulmányomban leírt jelenség megjelölésére.

³ A *pozitív* jelzőnek a magyar nyelvben több jelentése van. Kifejezheti valamely jelenség kedvező megítélését. Tanulmányom nem ebben az értelemben használja, hanem a tudományfilozófiában használatos fogalomként, a *normatív* jelző ellentétéként, a valóság lehetőség szerint minél inkább értékmentes leírását és magyarázatát célzó megközelítés megjelölésére.

Fogalmi tisztázás első megközelítésben

Tudományos igényű dolgozattól megkövetelhető, hogy gondolatmenetét világosan definiált fogalmakkal fejtse ki. A közgazdászok túlnyomó többségének nincs semmi problémája az olyan alapfogalmakkal, mint *kereslet* és *kínálat*. Samuelson híres tankönyvének korai kiadásában az egyik fejezet mottójaként szerepelt a mondás: „Még egy papagájt is képzett közgazdásszá tehetünk. Mindössze két szót kell megtanulnia: »kereslet« és »kínálat«.” (Samuelson [1948/1976] 126. o.) Sajnos, számomra ez a két fogalom sok gondot okoz, de kritikai elemzésükre és a fogalmi apparátus alaposabb bemutatására csak akkor kerülhet sor, amikor már körvonalaztam azokat a jelenségeket, amelyek vizsgálatára használni kívánom. Ezért két lépésben végzem el ezt a munkát. A bevezetőben csak laza körülírással érzékeltetem a javasolt fogalmakat. Tudomásul veszem, hogy olvasóim a megszokott szótárt használják, és nem azt, amit én próbálnék rájuk erőltetni. Egyelőre tehát a következő fogalmi magyarázatokat bocsátanám előre.

Amit én *többletnek* nevezek, az nagyjában-egészében megfelel annak, amit a standard közgazdaságtan *túlkínálatnak* nevez, azaz olyan jelenségekre utal, amelyekben a kínálat meghaladja a keresletet.

A *többletgazdaságot*, ha jobb híján a standard szótárt használnám, hívhatnám *túlkínálati gazdaságnak* is, mint ahogy a *hiánygazdaságot* is átkeresztelhetnénk *túlkeresleti gazdaságnak*. Az előbbi a piacnak olyan állapota, amelyben igen gyakoriak a túlkínálati jelenségek, az utóbbi pedig olyan állapot, amelyben igen gyakoriak a túlkeresleti jelenségek.

Ha ennyit előre elmondok, akkor – remélhetően – a közgazdász olvasóban működésbe lépnek a kellő asszociációk, és mondanivalómat nehézség nélkül tudja majd követni. Később még részletesen visszatérek a fogalmak definiálására és ehhez kapcsolódva a mérés problémáira.

Az elemzés tárgyának határai

Alapjában véve a kapitalista rendszerrel foglalkozom, a szocialista rendszer egyes jelenségeit csupán néhány helyen érintem, és ott is csak az összehasonlítás kedvéért.⁴

A modern kapitalizmust a vegyes gazdaság jellemzi, amelyben a magántulajdon és a piaci mechanizmussal koordinált szféra mellett jelentős szerepet játszanak a köztulajdon és más tulajdonformák, valamint a bürokratikus mechanizmusokkal koordinált tevékenységek.

Tanulmányom első öt fejezete kizárólag a piaci szférával foglalkozik, a 6. fejezetben szóba kerül a nem piaci szféra is.

Csupán a termékek és szolgáltatások piacát vizsgálom. Nem foglalkozom a munkaerőpiaccal, legfeljebb néhány helyen utalok rá az elemzés metodikai vonatkozásaival kapcsolatban. Jó lenne máris bevonni az elemzésbe a munkaerőpiacot, mert sok szálon szorosan kapcsolódik a termékek és szolgáltatások piacának vizsgálatához. A fejlettség magasabb fokára jutott, érett hiánygazdaságban nemcsak termékekből és szolgáltatásokból van túlkereslet, hanem munkaerőből is. És az ellenkező előjelű többletgazdaságban nemcsak termékekből és szolgáltatásokból van túlkínálat, hanem munkaerőből is. Ez az állítás, ha igaz, igen lényeges összefüggésre mutat rá. Kifejtése és alátámasztása azonban külön tanulmányt igényel. Sajnálom ezt a leszűkítést, mert az, amit a továbbiakban a termékek és szolgáltatások piacáról kifejtek, sok vonatkozásban még élesebb körvo-

⁴ Mindazt, amit a jelen dolgozatban tárgyalt kérdésekkel kapcsolatban a szocializmus vonatkozásában el akartam mondani, A szocialista rendszer című könyvemben foglaltam össze (Kornai [1993]).

nalakkal mutatkozik a munkaerőpiacon. A munkaerőpiaccal kapcsolatos, egy későbbi írásban kifejtendő mondanivalómat bizonyos fokig megelőlegezték A hiány (Kornai [1980]) és A szocialista rendszer (Kornai [1993]) idevágó részei, valamint a kapitalizmus rendszerspecifikus vonásaival foglalkozó cikkemnek a munkaerőpiaccal foglalkozó fejtegetései (Kornai [2008] 385–389. o.).

Nem foglalkozom a pénzügyi szektorral, valamint a pénz, a hitel, a pénzügyi eszközökbe való befektetések piaci jelenségeivel.

Elismerem, hogy szinte lehetetlen úgy beszélni az áruk és szolgáltatások piacáról, hogy közben teljesen kirekesztjük a munkaerőpiac és a bérek, foglalkoztatás, valamint a pénzügyi szektor, tehát a pénz, a hitel, a kamat, a monetáris és fiskális politika vizsgálatát, valamint ezeknek az interakcióját. Szinte lehetetlen – mégis erre a merev elhatárolásra szántam rá magam. Csupán egy nem túl nagy terjedelmű tanulmány megírására vállalkozom, nem pedig egy nagy könyvre, amely átfogná a kapitalizmus egész rendszerét.

Noha a rendszer működésének rendkívül fontos szegmenseit rekesztettem ki a tanulmány tárgyköréből, az így is igen széles maradt. Kénytelen leszek igen röviden érinteni nagy és nehéz kérdéseket, amelyek mindegyikéről hatalmas irodalom áll rendelkezésre, és különálló tanulmányokat érdemelne.

2. A többlet reprodukálásának mechanizmusa

Gazdaságtörténeti példa – az amerikai telefonághoz

Egy gazdaságtörténeti példával szeretném közelebb hozni az olvasóhoz azokat a jelenségeket, amelyeket később általánosabb szinten tárgyalunk. Tekintsük át röviden, mi történt az Egyesült Államokban a telefonellátás terén (Grover–Lebeau [1996], Atkin–Lau–Lin [2006]). A beszámolót az 1980-as évtized elejével kezdjük, amikor még szinte kizárólag vezetéken továbbították az üzeneteket, és közel monopolhelyzetben volt a gigászi méretű AT&T konzern.

Lényeges változások következnek először is a *technológiában*. Az 1980-as évek vége felé kezdett egyre gyorsabban elterjedni a mobiltelefon használata (King–West [2002]).⁵ A későbbi technológiai változásokra rövidesen rátérünk.

Fordulat megy végbe a *piaci struktúrában*. 1984-ben a szövetségi törvény rendeli el az AT&T kisebb egységekre való feldarabolását. Ezt követően többször változik a piaci szereplők összetétele, vállalatok egyesülnek vagy osztoznak, egyes vállalatok belépnek, mások kilépnek a piacról. Ami e sokféle változás közben mindvégig fennmarad, az a piaci forma alapvető struktúrája. Nem monopólium többé, de nem is tökéletes atomisztikus verseny, hanem kisszámú, hatalmas erejű, egymással rivalizáló cégek *monopolisztikus verseny*.

Ez a jellegzetes piaci struktúra oka is, következménye is a szektor dinamizmusának. Újabb és újabb innovációk jelennek meg. A mobiltelefon most már nemcsak hangüzeneteket továbbít, hanem írásos üzenetet, majd később képeket is. A könnyen zsebre vágható kis mobiltelefon-készülék mind több funkciót képes ellátni: hangüzenet közvetítése mellett fényképezhetünk vele, és a fényképeket tárolja, kalkulátorként is működik és így tovább.

Az innováció másik iránya: a hangüzenet továbbítása nem kötődik a hagyományos értelemben vett telefonkészülékhez. A korábban más célokra használt számítógépre olyan szoftver telepíthető, amely a hang továbbítására alkalmas: megjelenik a *Skype* és a hozzá

⁵ Kivételes történet! Többnyire az Egyesült Államok jár az élen az innovációban, és Európa követi. A mobiltelefon-hálózatok terjedésében fordított volt a sorrend.

hasonló többi hálózat. A hang továbbítását nemsokára kiegészíti a telefonálóról felvett kép közvetítése a két beszélgető partner között.

A számítógép és a telefónia funkcióinak egyesítése más formákban is megvalósul. Megjelenik az iPhone és később az iPad, valamint sokféle versenytársuk: zsebben hordozható kis készülék látja el igen könnyen kezelhető módon nemcsak mindazokat a feladatokat, amelyeket ekkor már a mobiltelefon-készülék képes elvégezni, hanem sok egyéb információhordozó és szórakoztató funkciót is.

Minden újabb innovációs hullám újabb termelőket-szolgáltatókat von be az ágazatba, régebbi cégek eltűnnek vagy jelentéktelenné válnak. Ám fennmarad a piaci struktúra fontos karakterisztikuma: néhány óriás cég uralja a piac túlnyomó nagy részét, egymással versenyezve, egymást kiegészítve, esetleg kooperálva és/vagy egymást kiszorítva.

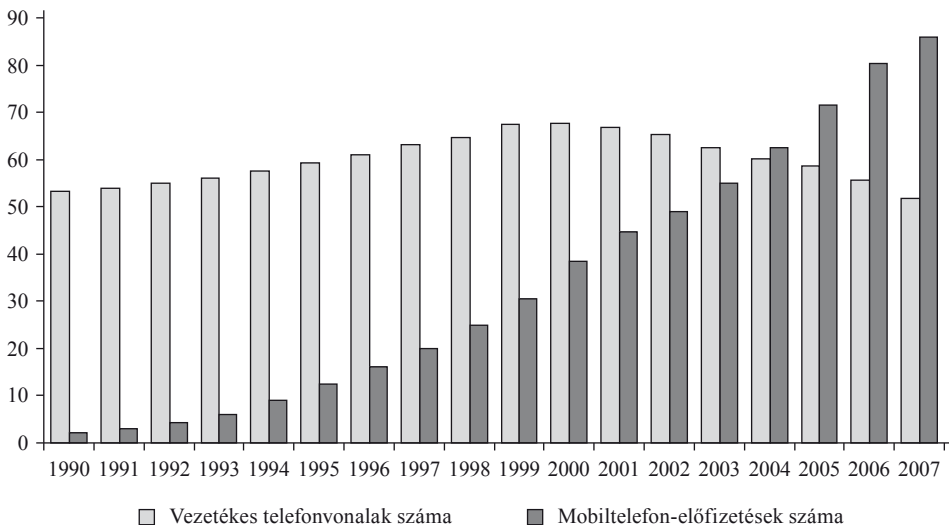
Nem húzhatók meg kínálati oldalon egyértelműen az ágazat határai. Idetartozik az egész kínálati hálózat, az újítások kifejlesztésében közreműködő kutatócégek, a műszaki felszerelések gyártói, a távkommunikáció szolgáltatóvállalatai, a készülékek és a programok kereskedelmi értékesítői, a szoftverek készítői és így tovább. Elmosódnak az ágazati határok: a távbeszélési szféra összefolyik a számítógépszférával vagy a szórakoztatóiparral vagy a fotográfiaiparral és így tovább.

Hasonlóképpen cseppfolyósak a határok, ha a vevő igényeit próbáljuk osztályozni. Azelőtt élesen elválaszthattuk az egyén igényét távbeszélésre, levelezésre, táviratok küldésére, fényképezésre, tanulásra, információk *ad hoc* megszerzésére stb. Most egy-egy technológiai vonal ezek közül több igényt egyszerre elégít ki. Már csak az elmosódott körvonalak miatt sem egyértelmű, milyen „kínálathalmaz” állítható szembe miféle „kereslethalmazsal”.

Mindegyik vállalatnál érvényesül a skáláhozadéokra (*economies of scale*) vonatkozó összefüggés. Igen jelentős a belépéshez szükséges kezdeti beruházás, valamint a későbbi üzemeltetéshez szükséges fix költség. Minél nagyobb az értékesítés volumene, annál

1. ábra

Száz lakosra jutó vezetékes telefonvonalak és mobiltelefon-előfizetések száma az Egyesült Államokban, 1990–2007

Forrás: International Telecommunications Union [2007].

inkább eloszlik ez a fix költség. Mindegyik vállalat érdeke minél több vevőt rábírní arra, hogy az ő készülékét és az ő szolgáltatását használja, ne a riválisét. A volumen növelésének határát nem a költségekkel kapcsolatos megfontolások szabják meg, hanem az értékesítés korlátai.

Robogva halad előre a teremtő rombolás schumpeteri folyamata, mégpedig a teremtés gyorsabban megy végbe, mint a rombolás. Rendkívül nagyok az erők, amelyek belépésre és expanzióra készítetnek. Ugyanakkor a kilépést-kiszorulást nagy hatású fékek lassítják. Aki egyszer már belépett az ágazatba, az foggal-körömmel ragaszkodik ahhoz, hogy a versenyzők között maradjon, akár veszteségek árán is. Amikor tömegesen terjed a mobiltelefon, elkezd visszaszorulni a vezetékes telefon (*1. ábra*). Ám a visszavonulás üteme elég lassú. Szó sincs arról, hogy amint eggyel több a mobil használok létszáma, mindjárt eggyel csökken a vezetékes telefont használóké. Sokáig párhuzamosan él a két hálózat egymás mellett; sőt megszervezzük összekapcsolásuk technikai feltételeit is. A különböző távbeszélési technológiák és azok technológiai elágazásai együttesen igen nagy többletkapacitással rendelkeznek. Más szóval, nagy túlkínálat mutatkozik telefon jellegű szolgáltatásokból.

Több évtizedes folyamatot tekintettünk át szinte távirati stílusban. Ha a piacelmélet közgazdászkatatói e hosszú időszak bármely napján megállították volna egy rövid egyéni interjúra a termelő- és szolgáltatócégek vezetőit, és megkérdezték volna: „Tudna-e több (jóval több!) felhasználót telefonszolgáltatással ellátni, mint ahányat most kiszolgál?” – valószínűleg valamennyien határozott igennel feleltek volna. Ez jellegzetesen túlkínálati megnyilvánulás. Ebben az értelemben a telefonszféra piaca az állandó túlkínálat állapotában van.

És most vessük össze a fentiekben leírt történetet legalább egy pillantás erejéig a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista országok 1980-as évekbeli állapotával (*1. táblázat*). Sok háztartás éveken át képtelen elérni, hogy telefonvonalat kapjon. Vagy évekig kell sorban állnia és várakoznia a hálózatba való belépésre, vagy csak különösen kiváltságként kaphatja meg a soron kívüli hozzáférést. Azok is, akik beléphettek a hálózatba, sokat vesződnek telefonáláskor, mert a hálózat túlterhelt, gyakran kell hosszasan várni a kapcsolat létrejöttére. Ha akkor az állami telefontársaság vezetőinek ugyanazt a kérdést teszi fel a kutató, amit az amerikai üzleti vezetőktől kérdezhetett volna: „Tudna-e több (jóval több!) felhasználót telefonszolgáltatással ellátni, mint ahányat most kiszolgál?” – a válasz biztosan harsány „nem” lett volna. A megkérdezett nyomatékosan utalt volna a telefonvonalra türelmetlenül várakozók hosszú sorára. A telefonszféra tehát abban a rendszerben az állandó túlkereslet állapotában volt.

1. táblázat

Száz lakosra jutó vezetékes telefonvonalak száma néhány szocialista országban és az Egyesült Államokban, 1980–1988

Ország	1980	1984	1988
Bulgária	10,2	15,6	21,3
Lengyelország	5,5	6,4	7,8
Magyarország	5,8	6,6	8,2
Románia	7,3	8,4	9,8
Szovjetunió	7,0	9,6	12,3
Egyesült Államok	40,8	46,8	50,8

Forrás: *United Nations Statistics Division* [2009].

Így működik a távbeszélés területén a többletgazdaság az egyik rendszerben, és a hiánygazdaság a másik rendszerben.

Kínálati folyamatok

A gazdaságtörténeti példában megjelennek azok a vonások, amelyek általánosan jellemzik a kapitalista piac működését. Feladatunk most felvázolni az elméleti általánosítás körvonalait.

Ha a piac működése szóba kerül, minden közgazdász szeme előtt felvillan a bevezető tankönyv ismerős ábrája: az egy terméket előállító, profitot maximalizáló vállalat határ-költséggörbéje, a keresleti görbe, a metszéspontnál az egyensúlyi ár és az optimális volumen. Szakadjunk el ettől a képtől, amely – más absztrakciókról most nem is szólván – *statikus* pillanatfelvételen ábrázolja a vállalat döntési problémáját! Szeretnék túllépni a tankönyvi modellek legszorongatóbb korlátján, az elemzés statikus jellegén. Inkább válasszuk a kevésbé elegáns verbális megfogalmazást, de összpontosítsuk figyelmünket a piac *dinamikájára!*

Kezdjük a kínálattal! A kínálat alakulása dinamikus folyamat, a változások több dimenzióban mennek végbe.

– Folytonosan változik az a sokaság, amelynek tagjai a terméket vagy szolgáltatást kínáló egységek, vállalatok vagy egyéni termelők-eladók. Állandó a belépés, a bent lévő egységek között egyesülések mennek végbe, más egységek részekre hasadnak, és végül állandó a kilépés. A sokaság demográfiája örökös változást mutat.⁶

– Folytonosan változik a termékeknek és szolgáltatásoknak a vevők számára felkínált konkrét választéka. Hosszú időt tekintve nő a választék, differenciálódik a termelés. Folytonosan új termékek jelennek meg, régiéik tűnnek el. A választék szüntelen cserélődése minden egyes termelőnél-eladónál megfigyelhető, és még inkább érzékelhető, ha sok vállalat együttesét, egy-egy ágazatot vagy az ország egész gazdaságát tartjuk szem előtt.

– Ha az összesített adatokat vizsgáljuk, akár ágazati, akár makroszinten, rövid és középtávon állandó fluktuációt látunk, történelmi léptékkel mért hosszú távon pedig tartós növekedést.

Miközben a kínálat örökösen változik, vele együtt folytonosan többlet is keletkezik, azaz olyan termékmennyiség, amelyet a vevők összessége nem vett meg, illetve olyan kapacitás, amelyet a felhasználók összessége nem vett igénybe. Az el nem adott, készletben lerakódott termék és a fel nem használt kapacitás képződése maga is dinamikus folyamat.

Miért jön létre a többlet? Miért jelennek meg széles körben túlkínálati jelenségek? Ennek magyarázatául négyféle hajtóerőt vázolok fel.

1. *Monopolisztikus verseny*. Chamberlin [1933/1962] és Robinson [1933/1969] úttörő munkássága óta már beépült a főáramlat doktrínájába a korlátozott (nem tökéletes) verseny elmélete. Ez fontos elméleti érveket szolgáltat a fejtegetéseimhez, hiszen igazolja, hogy a monopolisztikus versenyben részt vevő vállalatnál többletkapacitás (*excess capacity*) keletkezik. Saját elhatározásából nem megy el a volumen megszábasakor addig a határig, ameddig a tökéletes versenyben működő vállalat elmenne. Önként, saját profitjának maximalizálása érdekében ennél kisebb mértékben használja csak ki a kapacitását.⁷

⁶ Lásd Bartelsman és szerzőtársai [2004] tanulmányát, amely részletesen bemutatja az OECD-országok vállalati demográfiáját.

⁷ Plasztikusan fejt ki a monopolisztikus versenynek ezt a vonását Evsey D. Domar remek cikke, mégpedig ugyanahhoz a témakörhöz kapcsolódva, amellyel a jelen tanulmány foglalkozik: miért mutatkoznak szisztematikusan túlkínálati jelenségek a kapitalista piacgazdaságban (Domar [1989]). Sok olyan művel találkoztam az irodalomban, amely egyik vagy másik vonatkozásban rokonságot mutatott saját gondolatmenetemmel, és amelynek egy-egy argumentumát felhasználhattam. Ám csak egyetlen írás került a kezembe, amellyel nemcsak részlegesen, de teljes egészben közeli szellemi rokonságot érzek, és az Domar tanulmánya.

A továbbiakban azokra a piacokra összpontosítom a figyelmet, amelyben korlátozott, nem tökéletes piaci struktúra érvényesül, mégpedig az a forma, amelyet az irodalom többnyire monopolisztikus versenynek hív. (Szerencsésebb lenne az ugyancsak előforduló „oligopolisztikus verseny” elnevezés, de inkább az előbbi kifejezés terjedt el.⁸)

A monopolisztikus versenyben a vállalat nemcsak kedvezőbb árajánlattal hódíthatja el a vevőt konkurenseitől, hanem más, nem ár jellegű csábítással is: jobb minőségű árut ad, udvariasabb kiszolgálást biztosít, esetleg speciális extraszolgáltatást (például házhoz szállítást) vállal, és így tovább. És ami a legfontosabb: új termékeket vezet be – de erről mindjárt külön is szó lesz.⁹

2. *A kereslet bizonytalansága.* Egy kiskereskedelmi eladóhely lesz a szemléltető példa. Az üzletben a termékek meghatározott körét árulják, például a háztartásban használatos villamos készülékeket, valamint elektronikus berendezéseket, a jégszekerénytől a laptop számítógépig, a tévékészüléktől a nyomtatókábelig. (Ez jól ismert kiskereskedelmi profil.) A példa a kiskereskedelemmel és termékek forgalmával foglalkozik, és ennek megfelelően a többlet raktározható termékkészlet formájában jelenik meg. Mondanivalóm azonban ennél általánosabb. Nemcsak a kiskereskedelemről szól, hanem minden termelőről és eladóról. Nemcsak termékekről, hanem szolgáltatásokról is. Nemcsak termékkészletekről, hanem termelésre vagy szolgáltatásra azonnal vagy igen rövid késleltetéssel felhasználható többletkapacitásokról is.

Az eladó nem tudja pontosan előre kiszámítani, hogy mikor hány vevő keresi fel őt, és azok pontosan milyen terméket kívánnak vásárolni. Szeretné, ha minél ritkábban fordulna elő, hogy a vevő csalódottan távozik, mert nem találta meg a keresett árut. Nevezzük *biztonsági szintnek* a vásárlási szándékukat teljesítő vevők részarányát a boltban megforduló összes vevők számához képest.¹⁰ Tegyük fel, hogy ismert azoknak a termékeknek a köre, amelyek az üzlet meglátogatásakor egyáltalán számításba jöhetnek a vevő vásárlási tervében, ám a kereslet konkrét összetétele és összesített volumene bizonytalan. Nyilvánvaló, hogy minél magasabb biztonsági szinttel kívánják működtetni a kereskedést, annál nagyobb készletet kell tartani.

Az operációkutatás irodalmában sokféle modell ismeretes a fenti probléma számszerű kezelésére.¹¹ A célszerű készlet nagyságát számos tényező befolyásolja, amelyek közül most csak néhányat említek.

– Noha a kereslet bizonytalan, a jó eladó mégis sokat tud annak várható összetételéről, az ingadozások terjedelméről és kilengéseiről (*Ramey–West* [1999]).

– A készlet utánpótlása többnyire nem folytonos, hanem lüktető jellegű, adagokban megy végbe. A célszerű készletezési politika a beszállítókkal kooperálva alakul ki.

– Minden csalódottan távozó vevő veszteség. De a túl sokáig veszteglő, lassan forgó készlet is az. Józanul mérlegelni kell e kétféle veszteség súlyát.

⁸ Nem ismeretes előttem olyan statisztika, amely kimutatná, hogy egy adott országban egy meghatározott időszakban a termékek és szolgáltatások összes forgalmának mekkora része bonyolódik a tökéletes verseny struktúrájában működő piacon. Inkább csak „megérzés” alapján kockáztatnám meg az állítást, hogy ez az összeforgalom aránylag csekély hányada. A domináns piaci forma a monopolisztikus verseny.

⁹ *Weitzman* [2000] modelljében, amelyet a szocialista és a kapitalista gazdaság összehasonlítására használ fel, központi szerepet játszik az *E* változó, az „eladási erőfeszítés” (*selling effort*). *Weitzman* rámutat: a monopolisztikus verseny magas *E*-t kényszerít ki a termelőktől és eladóktól, ellentétben a központosított tervgazdasággal, amelyben alacsony az *E* változó értéke.

¹⁰ A számítás jellegétől függően esetleg célszerű más formában megadni a biztonsági szintet. A kielégített vevők száma/összes vevők száma hányados helyett előírható biztonsági szintként a kielégített vételi szándék volumenének és a teljes vételi szándék volumenének hányadosa.

¹¹ A készletek és kapacitástartalékok képzésével kiterjedt irodalom foglalkozik; a témát több tudományág vizsgálja, elsősorban a mikroökonómia, az operációkutatás és a vezetéstudomány (lásd például *Chopra–Meindl* [2003] 11. és 12. fejezet). A témakör matematikai modelljei sokféle apparátust alkalmaznak, így többek között a sztochasztikus folyamatok és a sztochasztikus programozás elméletét (*Prékopa* [1995]).

Tanulmányom nem az operációkutatás készletmodellezési irodalmához kíván hozzájárulni, hanem a közgazdaságtan elméletéhez. A valóságos üzleti gyakorlat megfigyelőiként tudomásul vehetjük, hogy az egyik kereskedésben szerencsés, a másikban kevésbé ügyes az utánrendelési és készletezési politika. Sok termelőnek-eladónak nincsen kiforrott készletezési politikája, hanem egyszerűen múltbeli tapasztalataira hagyatkozva, szinte ösztönösen határozza meg, mikor mennyi árut rendel. Ám így is igaz marad a megállapítás, hogy az éles monopolisztikus versenyben álló eladó egyik fő eszköze piaci pozíciójának megőrzésére és javítására, ha minél magasabb biztonsági szintet ér el a vevők kiszolgálásában. Ezt pedig azzal teljesítheti, hogy nagy és jó összetételű készletet tart. A többletgazdaság egyik fő jellegzetessége, hogy a keresletet magas biztonsági szinttel elégitik ki. A termelő-eladó saját üzleti sikerei érdekében arra törekszik, hogy túlkínálati állapot alakuljon ki.

Kilépve a kiskereskedelmi szektorból, hasonló gondolatmenettel írhatjuk le a termelő-vállalatoknál képződő kapacitástartalékok és készletek problémáit is.

A gyakorlati üzletpolitika kialakítását szolgáló preskriptív operációkutatási modellező kiindulhat abból, hogy adva van a biztonsági szint, és ehhez keresi a készlet vagy kapacitástartalék célszerű nagyságát és összetételét. A mi deskriptív-pozitív elemzésünk számára viszont érdemes feltenni a fordított irányú kérdést. Adva vannak a készletek, adva vannak a kapacitástartalékok – olyanok, amilyenek. Milyen biztonsági szinttel elégitik ki a keresletet? Kár, hogy eddig nem végeztek ilyen megfigyeléseket és számításokat, sem a kapitalista, sem a szocialista rendszerben. Az a sejtésem (mondhatnám azt is: meg vagyok győződve róla), hogy a többletgazdaságban magas, a hiánygazdaságban pedig alacsony a biztonsági szint.¹² Az elmondottakból adódik a következtetés: a többletképzés egyik hajtóereje a termelő-eladó azon törekvése, hogy a bizonytalan keresletű vevőt minél biztosabban kielégítse.

3. *Innováció, teremtő rombolás.* Az 1. pontban a többletképzés irányába ható erők akkor is érvényre jutnának, ha a technikai fejlődés stagnálna. Ám nem stagnál, hanem megállíthatatlanul halad előre!¹³ A korlátozott, nem tökéletes, monopolisztikus versenyben nagy előnyhöz jut az a termelő-eladó, aki valami újat kínál a vevőjének, olyan terméket vagy szolgáltatást, amely nem található meg a versenytársak kínálatában.

Hogyan hat ez a gazdaságban mutatkozó többletre? Pusztán annak következtében, hogy az egyik helyen valami új jelent meg, és kezdi magához vonzani a keresletet, még nem tűnik el azon nyomban a régi. Sok minden készlet maradásra.

Az előállító üzemek egy részében termékspecifikus a fizikai felszerelés és a dolgozók szaktudása. Az újítás követéséhez esetleg új tőkebefektetésre lenne szükség, át kellene képezni a munkaerőt, vagy új embereket kellene felfogadni. Ha végképp nincs lehetőség az átállításra, akkor veszendőbe megy az eddigi befektetés, mégpedig nemcsak a fizikai felszerelés, hanem mindaz a fáradság és szellemi munka, amit az eddigi termék bevezetésére és népszerűsítésére fordítottak. Sok tőke és sok munka fekszik az eddigi terméket előállító üzemben; érthető, hogy a tulajdonosok futnak a pénzük után, a munkavállalók pedig ragaszkodnak a munkahelyükhöz.

Végeredményben az új termék készlete, illetve az új termék vagy szolgáltatás előállítására alkalmas kapacitás hozzáadódik a régi készlethez, illetve kapacitáshoz. Még

¹² A különbséget csökkenti a hiánygazdaság vásárlójának az a beidegződése, amely józanul számításba veszi: bizonyos általa kívánt termékeket reménytelen megtalálni az üzlet polcain. Ez a kapitalizmus munkaerőpiacának egyik jól ismert jelenségére hasonlít: az „elbátortalanított munkásra” (*discouraged worker*), aki már feladta a munkahely keresését.

¹³ Innováció és dinamizmus című cikkem részletesen kifejti ezzel kapcsolatos mondanivalómat és áttekintést ad a probléma irodalmáról (*Kornai* [2010]). A cikk és a jelenlegi tanulmány fejtegetései szorosan kapcsolódnak egymáshoz.

ha a régi készlet, illetve kapacitás részaránya lassan csökken is, az új és a még fennmaradó régi készletek és kapacitások együttesen többletet hoznak létre a kereslethez képest. Ez az állandósult túlkínálati állapotot létrehozó mechanizmus egyik legfontosabb összetevője.

Schumpeter [1942/2010] sokszor idézett szavait használva: a teremtés üteme – úgy tűnik – nagyobb, mint a rombolásé. A többlet reprodukálása egyébként végbemehet akkor is, ha nem áll fenn ez az ütemkülönbség. Ha már az induláskor létezett többlet, az induló arány (például a többletkapacitás/összes kapacitás arány) akkor is fennmarad, ha a teremtés és a rombolás folyamatának sebessége azonos. Számomra teljesen valószínűtlennek tűnik, hogy az eltolódás az ellenkező irányban menne végbe, azaz a rombolás, a leépülés tartósan, hosszú időszakon át gyorsabb lenne, mint a teremtés. Nem látok példát arra, hogy a régi termék gyorsabban tűnt volna el, mint amilyen sebességgel az új termék teret hódított volna.

Amit a fentiekben vázlatosan kifejtettem, az megfogalmazható lenne egzaktásra törekvő elméleti modellekben is. A „teremtés” és a „rombolás” folyamata remélhetően leírható statisztikailag megfigyelt mutatószámokkal. Mindenképpen olyan sejtésekről van itt szó, amelyek igazolhatók vagy cáfolhatók.

Felhívom a figyelmet arra, ami az 1–3. hajtóerőkben közös: nevezetesen az *eladók közötti verseny* és a többletjelenségek közötti összefüggés. A többlet oka is, következménye is a versenynek. Olyan piaci helyzetben, amikor a kínálat mindenütt pontosan azonos a keresletre, mi készítené az eladót a versenyre? Ez a dermedt megnyugvás állapota. A többlet jelenléte lehetővé teszi a versenyt (mert a vevő válogathat), és készlet is a versenyre (mert az eladó meg akar szabadulni a többlettől). És megfordítva, a verseny állandóan újratermeli a többletet.

4. *Skáláhozadék (economies of scale), vagyis a volumen függvényében keletkező megtakarítások.* A standard mikroökonómia legegyszerűbb (és a kezdő közgazdász fejébe legmélyebben besulykolt) modelljei feltételezik, hogy a termelővállalat átlagköltséggörbéje U alakú. Ha a volumen a minimumponttól jobbra, az U görbe emelkedő szárának tartományában van, akkor a határköltség nő. Ezért létezik olyan volumen, amelynél többet a vállalat nem akar termelni. Amikor saját termelési volumenéről dönt, ezen a ponton nem külső korlát hatására, hanem önként, saját profitmaximalizálása érdekében megáll.

Más a helyzet a volumen függvényében *csökkenő* határköltség, vagy ami ezzel itt azonos jelentésű, a növekvő hozadék (*increasing return to scale*) esetében. Utóbbi igen gyakori jelenség a valóságos gazdasági életben. Mindenütt megjelenik, ahol a termelő-, szolgáltató- vagy kereskedelmi egység költségei között nagy a fix költség részaránya. Minél nagyobb a termelés volumene, annál kisebb az egységre jutó költség. Ezzel ledől a volumennövelés önkéntes belső gátja – most már csak külső korlátok állhatnak az expanzió útjába, elsősorban az, hogy bizonyos mennyiségű terméknel többre nincs kereslet. A vállalatnak nem érdeke önszántából, a külső korlátba ütközés előtt leállni a volumen növelésével. Emiatt keletkezik többletkapacitás a kapacitáskorlát és a keresleti korlát által behatárolt tényleges kihasználás közötti sávban.¹⁴

A magyarázat áttekinthetősége érdekében külön-külön szoltunk négy hajtóerőről. Ami témánk szempontjából közös bennük, az a többletgazdaság, a krónikus túlkínálati jelenségek reprodukálásához való hozzájárulásuk. Gyakori, hogy e négyféle hajtóerő közül kettő, három vagy esetleg mind a négy együttesen mutatkozik, és egymásra hatva,

¹⁴ A volumen függvényében növekvő hozadék nagy jelentőségére sok közgazdász hívta fel nyomatékosan a figyelmet; külön is kiemelem *Kaldor* [1981] és *Brian* [1994] munkásságát. A növekvő hozadék sokféleképpen befolyásolja a gazdaságot, ezek közül én csak az egyiket – a többletkapacitás kialakulására való készletést – említettem. *Helpman–Krugman* [1985] nevezetes könyve a növekvő hozadék jelenségének a nemzetközi munkamegosztásra és az országok közötti kereskedelemre gyakorolt hatását vizsgálja.

egymást erősítve gyakorol befolyást a kínálati folyamatokra, a túlkínálati jelenségek kialakulására.

A fenti négy jelenség valamelyikének vizsgálatakor a legtöbb szerző feltételezi, hogy a vállalat célfüggvénye a profit maximalizálása. Ez a matematikai modellezés szempontjából kényelmes feltevés, és a főáramlat közgazdaszai kézről kézre adják egymásnak. Alaposabb szociológiai és szociálpszichológiai kutatások kimutatnák, hogy a „profitmaximalizálás” mint a vállalati magatartás fő jellegzetessége nem univerzális érvényű leírás. A „vállalat” nem személytelen, kézzel megfoghatatlan entitás; döntéseit emberek hozzák. A modern nagyvállalat döntéshozatalában szerephez jutnak a tulajdonosok (köztük is az erősebb szavú főrésztvényesek) és a vezető menedzserek. Érdekeik sokszor nem esnek egybe, és az erőviszonyoktól függ, melyik kerekedik felül, vagy milyen kompromisszum alakul ki. Az időhorizont is problematikus: mennyire törekszenek gyorsan bezsebelhető profitra, vagy mennyire törődnek a vállalat hosszú távú érdekeivel.

A döntéshozók motivációja nem intézhető el egyetlen szóval: profit. Mozgatja, *drive*-ot gerjeszt bennük a hatalomvágy, a presztízs megszerzése, a közvéleményben róluk kialakult kép, a kedvező *public image* javításának szándéka, és az esetünkben különösen fontos becsvágy és a hiúság, hogy ők legyenek elsők a versenyben, nekik legyen a legnagyobb a piaci részesedésük. Ezek a motivációk sokszor egybeesnek, de konfliktus is keletkezhet közöttük. A vállalati döntéshozói magatartásmintáknak igen széles halmaza létezik. A fentiekben leírt mind a négy hajtóerő működik akkor is, ha a vállalati döntéshozó nem a profitot (vagy nem csak a profitot) maximalizálja, hanem az imént felsorolt más hajtóerők közül is egy vagy több *drive* hatást gyakorol rá. Az innovátor vállalkozó szeme előtt nem okvetlenül az lebeg, hogy kikalkulálja, mikor maximális a profit. Hatalmas előrehajtó tudat a versenyszellem: ő akar első lenni az újítás bevezetésével. És ugyancsak rendkívül erős az expanzióra való késztetés a hatalom növelése kedvéért: „Mi legyünk a legnagyobbak, a leghatalmasabbak! Mi uraljuk a piacot!” A vállalkozókat egyéb motívumok mellett az ösztönös tettvágy és életerő, a *Keynes* [1935/1965] (183–184. o.) által említett és sokszor idézett *animal spirits* is mozgatják (*Akerlof–Shiller* [2009]). Korábbi munkámban „expanziós késztetésnek” (*expansion drive*) neveztem a motivációnak ezt a típusát (*Kornai* [1980]).

Keresleti folyamatok

A kereslet formálódása is dinamikus folyamat. Nemcsak az árak, és nem is csak a vevők ízlése, jövedelme és vagyona gyakorol rá hatást, hanem sok egyéb tényező is, köztük – és ez témánk szempontjából különösen fontos – a mindenkori kínálat is. Például új termékek megjelenése új igényeket ébreszt, sok régi termék kimegy a divatból. Ellentétben azzal, ami a főáramlati közgazdász tudatában mélyen berögződött, nem két egymástól független görbe metszi valahol egymást, hanem a kereslet egyik fő magyarázó változója a mindenkori kínálat és megfordítva.

A kínálati és keresleti folyamatok kölcsönösen befolyásolják egymást. Ez az interakció elképzelhető lenne akkor is, ha a folyamatok többé-kevésbé párhuzamosan mennének végbe, nagyjából hasonló ütemben növekednének. Mi azonban arra keressük a magyarázatot, miért marad el a többletgazdaságban a kereslet a kínálat mögött, miért mutatkoznak túlkínálati jelenségek, miközben a kereslet alapjában véve kielégül.

Az előző alfejezet bemutatott olyan erőket, amelyek *feléle hajtják* a kínálati folyamatokat. Most szeretnék rávilágítani olyan erőkre, amelyek *visszafogják* a keresleti folyamatokat, és megakadályozzák, hogy a kereslet elszaladjon.

A legfontosabb tényező a munkaadó és a munkavállaló érdekellentéte. A vállalati tulajdonos, a munkaadó érdekelt abban, hogy ellenálljon a munkavállaló béremelési törek-

véseinek. Érdemes megfizetnie a munka határhozadékát, mert az még belefér a kalkulációjába.¹⁵ Ha sikerül ehhez képest lenyomnia (és a krónikus munkanélküliség ezt esetleg megkönnyíti), akkor ezzel további költségeket takaríthat meg. Ha a munkavállalók ki tudják harcolni bérköveteléseik teljesítését, akkor ez a profit rovására mehet. Ám bárhogyan alakul is a bérek körüli küzdelem, kapitalista piacgazdaságban a bérek elszaladásának kerülhetetlenül gátat szab a munkaadók ellenérdekeltsége.

Nyilvánvaló, hogy az okfejtés ezen a ponton közel áll a marxista állásponthoz. Vállalom ezt a rokonságot, még ha sok egyéb fontos vonatkozásban el is határolom magam a marxi politikai gazdaságtantól.

A kemény költségvetési korlát mind a háztartás, mind a vállalat költségét visszafogja. Ez szab határt a háztartás túlköltekezésének és a bérek fellazításának. (Később még visszatérünk a költségvetési korlát esetleges felpuhulásának következményeire.)

Az áralakulási folyamat

A kínálat és a kereslet közötti aránytalanságokat – a dogmatikus neoklasszikus séma szerint – az áraknak kellene helyreigazítaniuk. Túlkínálat esetén az árcsökkenésnek kellene ösztönöznie a kínálat csökkentésére és a kereslet növelésére. Ezt a feladatot az árak mozgása részben el is látja, de csak részben, mégpedig nemcsak véletlen hibák, hanem szisztematikus torzítások közepette.

Az áralakulás is dinamikus folyamat. Nem tekinthető az egyensúlyi árhoz való sok lépésen át tartó, de azért folytonos közeledésnek, amint azt a walrasianus *tâtonnement*-elméletek leírják. Mire az ár az egyensúlyi ponthoz érne, már változott mind a kínálat, mind a kereslet, hiszen – ahogyan azt az imént próbáltam érzékelteni – maga a kínálat és a kereslet is folyamatosan változik. Nincs konvergencia egy adott célponthoz, mert a célpont folyton mozog.

Ma már általánosan elfogadott megállapítás, hogy az árak a kapitalista piacon „ragadósak” (*sticky prices*). Ebben többé-kevésbé megegyeznek a felvilágosultabb főáramlati közgazdászok (Mankiw [1985], *Blinder és szerzőtársai* [1998]) és a heterodoxia egyes iskolái, például a posztkeynesianusok (Lee [1998]). Sokféle okkal magyarázzák az árak ragadósságát: késlekedik a keresleti-kínálati viszonyok változásának érzékelése vagy a vállalat húzódozik az átárazás extraköltségeitől (a menüköltségektől).

A monopolisztikus verseny piacán az árakat az eladó határozza meg, a vevő pedig elfogadja – vagy más eladót keres.¹⁶ Az ár ragadóssága aszimmetrikus; különösen merev lefelé. Még ha túlkínálat érzékelhető is, az eladó félti a profitját és nehezen szánja rá magát a tartós árcsökkentésre.¹⁷ A vállalatok együttese (és velük együtt a monetáris politika irányítása) retteg a deflációtól, annak pusztító makroökonómiai kártevésétől.

A kereslet-kínálat-ár együttes mozgásában tehát az árak nem szüntetik meg az általános túlkínálati állapotot, hanem reprodukálják azt, az árak fluktuációja benne marad a kínálat/kereslet aránynak abban a sávjában, amely a többletgazdaságot jellemzi.

¹⁵ Érdemes lehet ennél többet is adni: megfizetni az úgynevezett hatékonysági bért (*efficiency wage*) annak a kiemelt munkáscsoportnak, amelynek szakértelmére és lojalítására különösen szüksége van a munkaadónak (lásd az úttörő *Shapiro–Stiglitz* [1984] cikket).

¹⁶ Scitovsky Tibor vezette be az ármeghatározó és az árelfogadó (*price-maker* és *price-taker*) megkülönböztetést (lásd *Scitovsky* [1985]). Hangsúlyozta, hogy monopolista versenyben az eladó határozza meg az árakat, és rámutatott ennek sokféle hatására – többek között a kihasználatlan kapacitás keletkezésére és a készletek felduzzadására.

¹⁷ Inkább ideiglenes árleszállítási akciókkal, kiárusításokkal próbálkozik, ha tart az addig el nem adott készlet leülepedésétől.

A magyarázat mikroökonómiai alapjai

Felhívom az olvasó figyelmét, hogy a fenti gondolatmenet *nem* makroökonómiai szemszögből közeledett a többletgazdaság jelenségéhez. Nem tettem fel azt a kérdést: vajon miért marad el az aggregált kereslet az aggregált kínálattól. Már csak azért sem tettem fel ezt a kérdést, mert – amint azt később ki fogom fejteni – súlyos problémák merülnek fel az aggregált kereslet definíciójával és mérésével kapcsolatban. Ám egyelőre tegyük félre ezeket a nehézségeket, és tételezzük fel, hogy kezünkben van az aggregált kereslet egy megközelítően elfogadható mérőszáma. Azért nem kezdtem el az érvelést makroelemzéssel, mert felfogásom szerint nem makroszinten, hanem a gazdaság szereplőinek mikroszintű viselkedésében kell keresnünk a többletgazdaság–hiánygazdaság jelenség kauzális magyarázatát.

Tanulmányom a következőket állítja.

A kapitalista rendszerben adva van a szereplők jellegzetes viselkedése és jellegzetes interakciója, és ennek következtében fellépnek bizonyos vonásokkal jellemezhető kínálati, keresleti és áralakulási folyamatok – röviden: adva van egy koordináló mechanizmus. És ha ez adva van, akkor szükségképpen létrejön a többletgazdaság – bármilyen is legyen a kormány és a központi bank fiskális és monetáris politikája. A makropolitika befolyásolja a túlkínálati jelenségek eloszlását, gyakoriságát és intenzitását, de nem dönti el, hogy a rendszer a többletgazdaság állapotában lesz-e, vagy átbillen hiánygazdaságba.

Korábbi munkáimban azt az általános piaci állapotot, amelyet most többletgazdaságnak hívok, „keresletkorlátos gazdaságnak” neveztem el. Nem a terminológiai innováció vagy valamilyen névadási szenvedély kedvéért változtatok most az elnevezésen. Már említettem, hogy elméleti problémáim vannak az aggregált kereslet fogalmával és mérésével kapcsolatban. Elejét szeretném venni annak, hogy félreértsék nézeteimet, és azt az állítást tulajdonítsák nekem, hogy az általam többletgazdaságnak nevezett állapotban a makrokínálat krónikusan felülmúlja a makrokeresletet.

Nem ezt állítom! Azt állítom, hogy a többletgazdaságban igen gyakoriak a mikroszintű túlkínálati jelenségek, azaz igen gyakori, hogy az eladó szívesen termelne többet, de keresleti korlátba ütközik. (Gyakori, de nem kizárólagos. Nemritkán előfordulnak túlkeresleti jelenségek is, bár gyakoriságuk és intenzitásuk eltörlődik a túlkínálati jelenségekéi mögött.) *Sztochasztikusan és mikroszinten* érvényesnek tartom ma is, hogy a gazdaság működését a keresleti korlátba ütközés jellemzi. Ám ahelyett, hogy minden alkalommal hozzátennem az összefoglaló kifejezéshez a figyelmeztető fenntartásokat, egyszerűbbnek éreztem egy kevésbé félreérthető elnevezés bevezetését.

Ez a tanulmány nem tárgyal egy igen fontos kérdést: van-e szerepe a pénzügyi alrendszer jellegzetes viselkedési szabályosságainak a többletgazdaság reprodukálásában? (A „pénzügyi alrendszer” működéséhez tartozik mind az állami fiskális és monetáris politika, mind a kereskedelmi bankok és nem bank jellegű pénzügyi szervezetek tevékenysége.) Vannak-e a pénzügyi alrendszernek olyan beépített állandó tulajdonságai, hajlamai, amelyek hozzájárulnak a túlkínálati jelenségek krónikus túlsúlyához a túlkeresleti jelenségekhez képest? Létezik-e olyan tendencia, amely abban nyilvánul meg, hogy a hitelezés inkább a kapacitások növelésének finanszírozásában hajlamos elszaladni, mint a kapacitások igénybeviteléhez szükséges kereslet kibővítése és stimulálása tekintetében? Ha ilyen vagy ehhez hasonló állandó tendencia kimutatható lenne, akkor felvetődne a kérdés: milyen erős a hozzájárulása a többletgazdaság létrejöttéhez és krónikus fenntartásához? Sejtésem szerint igen erős – de még az ide kapcsolódó kérdések körültekintő megfogalmazása is kívül áll a tanulmány keretein, nem is szólva a válasz kidolgozásáról.

A kauzális láncolat kiindulópontja. A kapitalista rendszer

Túlkínálati jelenségek bármely rendszerben előfordulhatnak. A középkori vándorkereskedőnek nyakán maradhatott a portékája. A szocialista rendszer falusi állami népboltjában, ahol állandóan hiány volt számos keresett cikkből, esetleg hónapszám nem tudták eladni a raktárban leülepedett harsányszínű hálóinget vagy silány cipőpasztát.

Vizszont az a *mechanizmus*, amelyet a fentiekben leírtam, és amely tömegesen és krónikusan szüli a túlkínálati jelenségeket, állandóan reprodukálja a többletgazdaságot, a kapitalista és csak a kapitalista rendszerben működik. Mind a mennyiségi alkalmazkodásnak, mind az áralkalmazkodásnak azt a sajátos interakcióját, amely itt végbemegy, a magántulajdonon alapuló kapitalizmus generálja.

Példaképpen gondoljuk át még egyszer a kínálati folyamat jellegzetességeit! Azok a speciális hajtóerők, amelyekről néhány oldallal előbb szó volt, csak ott jelennek meg, ahol egymástól elkülönült, magántulajdonban lévő, egymással versenyző vállalatok működnek. Emeljünk ki az érvelésből egyetlen tételt, amelyet korábban a 2. hajtóerőként említettem: mi készíti az eladót készletek felhalmozására. A kérdést abban a keretben tárgyaltuk, amelyben több, egymással versenyző eladó van a piacon, és mindegyik azt akarja, hogy a vevő nála találja meg a keresett árut. Más szóval: a kínálati oldal *decentralizált*.

Állítsuk ezzel szembe gondolatban azt a helyzetet, amelyben a kínálat *centralizált*! Könnyen belátható: a bizonytalan kereslettel jelentkező vevők adott biztonsági szintű kielégítéséhez elegendő lenne kisebb készlet, ha azokat egyetlen vállalatnál koncentrálnánk. Az előbb már említett operációkutatási irodalom egzakt modellekkel is igazolni tudja ezt az átállítást (lásd *Chopra–Meindl* [2003] 334–338. o.)

A decentralizálás–centralizálás ellentétpár a tárgyalás jelen absztrakt szintjén egybeesik a magántulajdon–köztulajdon, kapitalizmus–szocializmus ellentétpárokkal. A kapitalista gazdálkodás, az egymástól elkülönült magántulajdonosok viselkedése, a decentralizáció nagyobb készletek és a többletkapacitások fokozottabb képzése felé hajtja a gazdaságot, mint a szocialista gazdálkodás, az egy kézbe összpontosult köztulajdon, a centralizáció. A magyarázó tényezők kauzális láncot alkotnak:

kapitalizmus, magántulajdon	→	decentralizálás	→	ösztlönzés nagyobb árukészlet és nagyobb mozgósítható kapacitás tartására
szocializmus, köztulajdon	→	centralizálás	→	ösztlönzés kisebb árukészlet és kisebb mozgósítható kapacitás tartására

A szocializmus hívei és a kapitalizmus ellenfelei a fenti gondolatmenetet elfogadják, és hozzáténnék: lám, ez is bizonyítja a szocializmus fölényét. Kiseb készletekkel és kapacitásokkal képes működni, hála a centralizációnak, ellentétben a pazarló kapitalizmussal.¹⁸ Ez nem kitalált érv, hanem sokszor el is hangzik a rendszerekről szóló vitákban.

Elismerem, hogy a decentralizációnak ára van! *Ceteris paribus* több készletet és kapacitást köt le. Csakhogy ennek a többletnek mérhetetlen előnyei vannak a vevő szempontjából – éppen ez a jelen tanulmány egyik fő üzenete.

Senkinek sincs joga kikötni a *ceteris paribus* feltételt, amikor a két rendszert összehasonlítja. A decentralizálásnak a most tárgyalt parciális hatástól eltekintve számos egyéb

¹⁸ „Cipőt a cipőboltból” – így hangzott az egykori magyar hirdetés. Könnyebb eligazodni a piacon, csökken a kereslet bizonytalansága, kisebb készlettel is folyamatosan ellátható a fogyasztó, ha minden cipőeladás egyetlen állami monopólium kezében összpontosul. A szocialista rendszer sohasem jutott el ehhez a végletes koncentrációhoz, ám számos ágazatban elég közel került hozzá. Például Magyarországon a 70-es években egyetlen söripari, egyetlen cukoripari, egyetlen papíripari vállalat működött, földrajzilag több telephelyre tagolva, de közös irányítás alatt.

fontos előnye van például az információk érzékelésében, feldolgozásában, a gazdaság szereplőinek ösztönzésében, a teljes hatalmi koncentráció megakadályozásában.

Kiragadtam a kínálati folyamat tárgyalásának egyetlen tételét, a 2. pontot, amely a többlet képzésére való készítés és a bizonytalan kereslet összefüggéséről szól. Végigmehetnék a fejezet összes állításain – a mechanizmus minden eleméről kimutatható, hogy a magántulajdonon alapuló kapitalizmushoz kötődik.

3. Fogalmi apparátus és mérési metodika

Most szeretném beváltani a tanulmány elején tett ígéretemet: rátérek a fogalmi apparátus bemutatására és ezzel szoros összefüggésben a jelenségek megfigyelésének és mérésének módszereire.

Tulajdonképpen mi a *kínálat* és a *kereslet*? Nem árt, ha az olvasó, aki eddig habozás nélkül elfogadta e kifejezéseket, most kissé elbizonytalanodik.¹⁹

Sokszor fordult már elő a dolgozatban a „többlet” szó, de adós maradtam az egyértelmű és éles válasszal: mihez képest több? „Túlkínálat” – mihez képest „túl”?

„Tiszta”, könnyen kezelhető esetek

1. *Szolgáltatóvállalat túlkínálati helyzetben.* Gondolatkísérletként folytassunk személyes interjút egy *szolgáltatóvállalat*, például egy szálloda igazgatójával.²⁰ Olyan szállodáról van szó, amely többletgazdaságban működik. A szállodaiparban szokásos mutatószám a foglaltsági arány (*occupancy rate*) és ennek komplementere, a rendelkezésre állási arány (*vacancy rate*). Mindkettőt százalékban szokás megadni. Kérdezzük meg az igazgatótól: „Milyen foglaltsági arány elérésére lenne képes és hajlandó a következő héten?” Fűzzük hozzá a kérdéshez a következő kikötéseket és magyarázatokat.

– Az árak, amelyeket a szálloda maga határozott meg, adottak a következő hétre.

– Kérdésünk igen rövid időszakra, a következő hétre vonatkozik. A szálloda teljesítő-képessége rövid távra adva van: végső soron behatárolja a rendelkezésre álló szobák száma. Ha kizárólag ezt a „fizikai” korlátot vennénk számításba, akkor ezzel megadnánk az *elméleti kapacitást*. Ám előre látható, hogy rendszeresen különböző akadályozó tényezők lépnek fel (például a szokásos folyamatos karbantartási munkák vagy egyéb műszaki-szervezési körülmények, amelyek miatt néhány szoba nem adható ki a vendégek számára). Ezeket figyelembe véve az igazgató határozza meg, mit tekint maximális foglaltsági arálynak. Ezt szokták *gyakorlati kapacitásnak* nevezni.²¹ Tegyük fel, hogy ez példánk

¹⁹ Anti-equilibrium című könyvemben próbáltam tisztázni, mi rejlik ezek mögött az általánosan elfogadott és használt kifejezések mögött, és rámutattam, mennyire homályosak a definíciójuk. Töprengéseim nem találtak nagy visszhangra (*Kornai* [1970]). Negyven év elmúltával elővettem, amit akkor írtam. Most is úgy látom, hogy aggályaim és ellenvetésem indokoltak voltak. Az azóta szerzett ismeretanyag felhasználásával megpróbálom újra kifejezni mind a kritikai megjegyzéseimet, mind pedig a terminológiai és metodikai ajánlásaimat. Hátha most többre jutok velük.

²⁰ A kínálati oldalról szólva, mindvégig vállalatokról beszélek. Fejtegetéseim érvényesek azokra az esetekre is, amelyekben egyéni termelő, szolgáltató vagy kereskedő kínálja fel termékét vagy szolgáltatását.

²¹ Az Egyesült Államok központi bankja, a Federal Reserve Board rendszeresen közöl kapacitáskihasználási indexeket. Idézem az általuk használt definíciót. „A kapacitás kihasználása az output tényleges volumenének és az output fenntartható (*sustainable*) maximális volumenének, azaz a kapacitásnak a hányadosa... A kapacitási-indexeket úgy határozzák meg, hogy azok a fenntartható gyakorlati kapacitás fogalmát testesítsék meg. Ezt a következőképpen kell értelmezni: a termelésnek az a legnagyobb volumene, amelyet egy adott iparág valamennyi vállalata képes fenntartani egy reális üzemeltetési ütemterv keretein belül, számításba véve a normális állásidőket, és feltételezve, hogy rendelkezésre állnak a helyszínen lévő gépek és felszerelések üzemeltetéséhez szükséges

esetében az elméleti kapacitás 90 százaléka. A válaszadó csak olyan számot adhat meg, amely a józanul felmért gyakorlati kapacitásba belefér. Nem vágyálmait akarjuk megtudni, hanem reálisan teljesíthető szolgáltatási hajlandóságát.

– Nem prognózist kérünk tőle a várható teljesítményre vonatkozóan. Ne törődjön a válaszcikkkel azzal, hogy hány vendégre számíthat. Tétélezze fel, hogy a hét minden napján, a nap minden órájában jelentkezik elszállásolást kérő vendég. Más szóval azt gondolja át: ha *csak rajtuk*, azaz csak a szállodán múlna, hány vendég fogadására lenne hajlandó, milyen foglaltsági arányt látna a legszívesebben.

Meglepő lenne, ha nem azt felelné: „Azt szeretném, ha tele lenne a szálloda, azaz szívesen hajlandó lennék a kínálatommal elmenni a gyakorlati kapacitás határáig.” Példánkban ez tehát 90 százalékos foglaltsági arány.

A hét elteltével megállapítható, mekkora volt a tényleges foglaltság. Tegyük fel, hogy heti átlagban 70 százalék. A különbség, azaz a 20 százalékpont egyértelműen megadja a túlkínálat számszerű nagyságát.

Képzeld el, hogy mind az előzetes kérdést, mind az utólagos tényszerű felmérést a város valamennyi szállodájában elvégeztük, és kivétel nélkül mindegyikben túlkínálat mutatkozott! Ezzel utólag pontos képet nyertünk ennek a részpiacnak a kínálati és keresleti viszonyairól. A szállodaigazgatók *ex ante* válaszainak összesítése egyenlő a szóban forgó hét kínálatával és az *ex post* tényszámok összesítése egyenlő a szóban forgó hét keresletével. Példánkban az összes kínálat meghaladta a keresletet. Nem kellett kikérdeznünk a vendégeket a keresletükről, mert amikor a piac minden eladóhelyen állandóan túlkínálati állapotban van, a tényleges tranzakciók (eladások és vételek) volumene egyenlő a kereslettel.

Ezt nevezzük a „rövidebb oldal szabályának”. Túlkínálat esetén a kereslet a rövidebb, a kínálat a hosszabb oldal, míg túlkereslet esetén a kínálat a rövidebb, a kereslet a hosszabb oldal. A tényleges tranzakciók volumene mindig a rövidebb oldallal esik egybe.

A szabályból fontos következtetések adódnak a megfigyelés és mérés metodikájával kapcsolatban. A tényleges vételi-eladási statisztikákból kizárólag a rövidebb oldal nagyságára következtethetünk. A hosszabb oldal nagyságát más módszerekkel kell becsülnünk. Képzelt példánkban a legegyszerűbb metodikát választottuk a hosszabb oldal számszerű becslésére: megkérdeztük az illetékeseket eladási hajlandóságukról. Ha feltételeztük volna, hogy szívesen kiadnák valamennyi szobájukat, akkor a kikérdezést pótolhattuk volna azzal, hogy előzetesen felmérjük gyakorlati kapacitásukat.

Térjünk vissza a fejezet elején feltett kérdésre: többeltről szólván tudni szeretnénk, mihez képest több? Példánkban a kérdésre egyértelmű választ kaptunk: a kínálat több volt a tényleges tranzakciónál, és ez utóbbi egybeesett a kereslettel.

*2. Raktározható termékeket eladó kereskedelmi vállalat túlkínálati helyzetben.*²² Noha egy kereskedés tevékenységének is vannak kapacitáskorlátai (az üzlethelység befogadóképessége, a személyzet teljesítőképessége stb.), a kínálat alapvető korlátja a rendelkezésre álló készlet. Ha nem egy statikus pillanat, hanem egy rövid időszak (mondjuk egy hét) kínálatát akarjuk megállapítani, analóg módon azzal, ahogyan a fentiekben a szolgáltatóvállalatnál eljártunk, akkor azt kell megkérdezni a kereskedelmi vállalat vezetőjétől: mennyit tud és mennyit hajlandó eladni a vevőknek az érvényes árakon, beleszámítva az induló készletet és a hét közben érkező utánpótlást? Feltételezhető, hogy szívesen eladná a teljes

inputok. A fogalom általában konform egy termelési függvény teljes-input pontjával, azzal a megkötéssel, hogy a kapacitás reálisan fenntartható maximális termelést reprezentálja, és nem valamilyen ennél nagyobb, de nem fenntartható rövid távú maximumot.” Saját szóhasználatommal kifejezve: a Fed statisztikusai a gyakorlati kapacitás meghatározásakor feltételezik, hogy a termelés nem ütközik inputkorlátba (*Fed* [2009]).

²² Kereskedelmi vállalat foglalkozhat szolgáltatás közvetítésével. Ezt a speciális kategóriát nem vizsgálom.

mennyiséget.²³ Ezt a mennyiséget – az eladó eladási képességét és hajlandóságát – tekinthetjük a kereskedő kínálatának.

Ahhoz, hogy a gondolat kísérlet tiszta végeredményt hozzon létre, két kikötést kell tennünk.

Az utánpótlást már az interjú előtt megrendelték. Az interjúalanyunk megmondjuk: tételezze fel, hogy az előttünk álló héten belül a megrendelés módosításával nem igazodhat hozzá a pillanatnyi helyzethez, azaz ragaszkodunk a probléma *ex ante* „rövid távú” értelmezéséhez.

A másik kikötés önmagunkra, a gondolat kísérlet szerkesztőire vonatkozik. Feltételezzük, hogy a kereskedésben a hét elteltével minden termékből maradt zárókészlet. Semmi sem fogyott ki teljesen az üzletből. Más szóval: valamennyi termék tekintetében a kereslet volt a rövidebb oldal.

Ha ez a két feltétel teljesült, akkor a hét végén pontosan megállapítható, mennyi volt a túlkínálat, mert az nem más, mint a zárókészlet. Egyszerű mérlegazonosságból következik az eredmény:

Kínálat = nyitó készlet plusz utánpótlás
Kereslet = tényleges eladás-vétel (ez volt a rövidebb oldal)
Túlkínálat = zárókészlet

A zárókészlet az a mennyiség, amit az eladó *ex ante* szeretett volna eladni, de amelyről *ex post* megállapítottuk, hogy óhaja nem teljesült.

3. *Termékeket előállító vállalat túlkínálati helyzetben.* Ismét interjút készítünk. Gondolat kísérletünk alanya az igazgató, ezúttal egy termelővállalatnál (például egy autógyárban), ahol fizikailag „megfogható”, raktározható termékeket állítanak elő. Tudjuk, hogy túlkínálati helyzetben folyik az interjú.

Kevésbé magától értetődő, mint az előző két esetben, hogy miképpen fogalmazzuk meg a kérdést, ha a kínálatát akarjuk megismerni.

Az előbbi két interjúhoz hasonlóan először tegyük fel a kérdést igazán rövid távú értelmezésben, a következő hétre vonatkozóan. Ez esetben személyében az *eladót* szóvaltatjuk meg (az igazgató esetleg be is hívja a válaszadáshoz az értékesítés főnökét). Ettől kezdve a kérdés, a feltételek és a kikötések egybeesnek mindazzal, amit néhány sorral feljebb a kereskedelmi vállalattal kapcsolatban elmondtunk. Az autógyártó annyi autót tudna és szeretne eladni, amennyi már ott van a saját tárolóhelyein, és ehhez hozzáadhatók azok az autók, amelyek a következő héten kigördülnek a termelőüzemek kapuin. (A végtermék kibocsátásának ritmusát most már nem lehet befolyásolni.) Ez tehát a következő hét eladási kínálata. A túlkínálat (vagyis az a mennyiség, amelyet nem tudott eladni) azonos a zárókészlettel.

Egészen más kérdésre és feltevésekre van szükség, ha az igazgatót mint a *termelés* irányítóját szólítjuk meg. Olyan komplex termék esetében, mint amilyen például az autó, nem célszerű és nem is szokásos egy hetet „rövid távnak” minősíteni. Kérdezzünk rá a következő negyedév elképzeléseire.

Az interjúnak ez a része (és vele az itt használt fogalmak értelmezése és feltételrendszere) az 1. esetbelihez, a szolgáltatóvállalatnál folytatott interjúhoz fog hasonlítani. Az interjúalanyt figyelmeztetjük: tételezze fel azt, hogy volna elegendő megrendelés. Ha csak rajta múlna, mennyit szeretne termelni? Az lenne a válasza, hogy ez esetben szeretne minél közelebb kerülni a gyakorlati kapacitáshoz. Különösen akkor számíthatnánk erre a

²³ Azt talán túlzásnak éreznék, ha a bolt a hét végén tökéletesen üres maradna, akárcsak a tanulmány elején említett varsói üzlet, mert az elijesztené a vevőket attól, hogy máskor is ide jöjjenek. Ám ez a veszély rendszerint nem fenyeget a piacgazdaságban, és ezért nyugodtan eltekinthetünk tőle.

válaszra, ha a termelésben még a gyakorlati kapacitás közelében is érvényesül a volumen függvényében *állandó* hozadék (*constant return to scale*) jelensége. Sőt még határozottabban így felelne akkor, ha a termelésben *növekvő* hozadék (*increasing return to scale*) érvényesül. (Autógyárban valószínűleg ez utóbbi lenne a helyzet.)

A további gondolatmenet megegyezik a szolgáltatóvállalat esetére leírt okfejtéssel. Ha a termelés kisebb lett a gyakorlati kapacitásnál, mert nem futott be elegendő megrendelés, vagy nem is lehetett arra számítani, hogy előbb-utóbb javul az értékesítési helyzet, akkor menet közben leszállították a termelőüzemek előirányzatait. A negyedév elteltével megállapíthatták, hogy a gyakorlati termelési kapacitást nem sikerült teljesen kihasználni. *Ex post* a kihasználatlan kapacitást tekintjük túlkínálatnak.

Felhívjuk a figyelmet, hogy a termelővállalatnál kétféle túlkínálat mutatkozik: az eladási hajlandóság ellenére eladatlanul maradt készlet, és a termelési hajlandóság ellenére kihasználatlan kapacitás. Mindkettő autókból áll – de a két jól definiált szám nem adható össze. Az előbbi tétel a telephelyen látható, megfogható autókból áll, az utóbbi tétel csak a képzeletben él: egy meg nem valósult termelési óhaj kvantitatív leírása. Mind az azonnal rendelkezésre álló eladatlan termékkészlet, mind a potenciális többletet kifejezésre juttató kihasználatlan kapacitás voltaképpen túlkínálatot ír le, eltérő szemszögből. Annyi azonban bizonyos, hogy a két adat összege nem értelmezhető.

Noha a fogalmi tisztázás kedvéért képzeletbeli interjúk kérdéseit fogalmaztam meg, szerencsére létezik nagyon sok valóságos felmérés, amelyek kérdésfeltevése közel áll az itt leírtakhoz.

A 2. táblázat nemzetközi összehasonlítást közöl számos ország ipari kapacitáskihasználási adatairól. A kutatók 34 ország adatait elemezték az 1978–2008 közötti időszakot átfogó hosszú idősorok alapján. Táblázatunkban az a 13 ország szerepel, amelyre vonatkozóan 100-nál több megfigyelés áll rendelkezésre. A táblázat egy-egy országra vonatkozóan az idősor átlagát adja meg.

2. táblázat

Kapacitáskihasználási ráták nemzetközi összehasonlítása, 1978–2008

Ország	Közép- érték	Meg- figyelések száma	Szórás	Ország	Közép- érték	Meg- figyelések száma	Szórás
Belgium	79,0	121	2,89	Norvégia	82,4	138	2,70
Egyesült Államok	80,4	145	3,91	Kanada	81,3	152	4,11
Franciaország	84,4	130	2,02	Olaszország	75,7	154	2,70
Hollandia	82,5	147	2,58	Portugália	78,9	126	2,49
Japán	79,0	153	8,11	Spanyolország	79,8	154	3,03
Németország	83,6	154	3,51	Svájc	83,8	154	3,33
				Új-Zéland	89,2	153	2,13

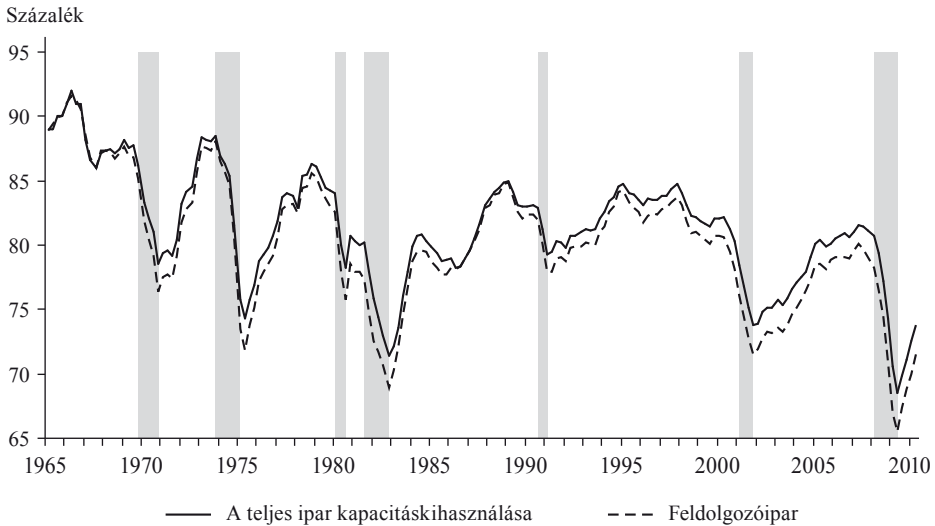
Megjegyzés: az adatok a feldolgozóipar kapacitásának kihasználását adják meg. A megfigyelések számára vonatkozó oszlop azt adja meg, hogy egy-egy országban hány negyedévre vonatkozó adatot dolgoztak fel.

Forrás: Etter–Graff–Müller [2008] 8. o.

A 2. ábra az Egyesült Államok kihasználási idősorait szemlélteti. A beszámoló szerzői hangsúlyozzák, hogy a kapacitás, amelyhez a tényleges kihasználást viszonyítják, a hosszú távon fenntartható termelés szintjét, azaz a gyakorlati kapacitást tükrözi (lásd még Corrado–Mattey [1997]). További szemléltetésként a 3. ábra Franciaország kihasználási idősorait mutatja be.

2. ábra

Kapacitáskihasználási ráta az Egyesült Államok iparában, 1965–2010

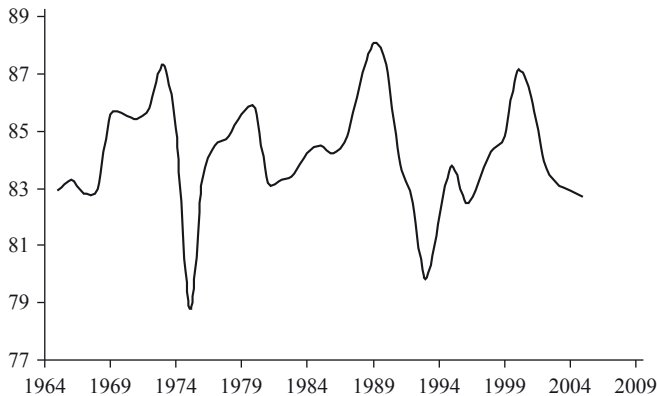

Megjegyzés: a beárnyékolt függőleges területek a recesszió periódusait jelképezik. A „recessziós” sávokat a National Bureau of Economic Research (NBER) definíciói szerint jelölték be.

Forrás: Federal Reserve Statistical Release [2010].

3. ábra

Kapacitáskihasználási ráta a francia iparban, 1965–2005

Forrás: Allain–Canry [2008]: a szerzők, Olivier Allain és Nicolas Canry rendelkezésemre bocsátották az ábra számszerű háttéranyagát; köszönöm segítségüket.

A táblázat és a grafikonok egyöntetűen a következő értelmezéseket sugallják.

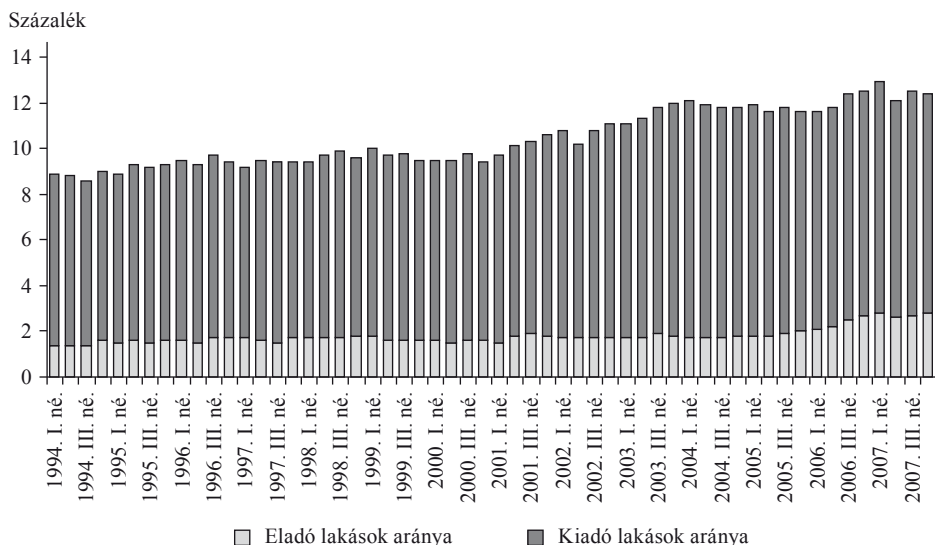
A kapacitáskihasználási ráta országonként eltérő. Miközben az évi ráták fluktuálnak, egyetlen helyen egyetlen időpontban sem érik el a 90 százalékot. Ez alátámasztja azt az állítást, hogy a kapitalista gazdaságban mindig mindenütt van számottevő kihasználatlan kapacitás; ez krónikus jelenség.

A 2. táblázat és 2–3. ábra az ipari kapacitás kihasználását mutatta be. Hasonló felmérések készülnek a lakásállomány kihasználásáról is. A jelen tanulmány céljaira összead-

hatjuk a kiadó vagy eladó saját tulajdonú lakások és bérlakások adatát: ez tekinthető a lakásszektor kihasználatlan kapacitásának. A 4. ábrából világosan látható, hogy az együttes részarány az Egyesült Államokban egyetlen évben sem ment 8 százalék alá, 2004-ben pedig 12 százalék felett volt. Ez jelentős arányú túlkínálatra vall.

4. ábra

Kiadó és eladó lakások együttes aránya az Egyesült Államokban, 1994–2007 (százalék)

Forrás: U. S. Census Bureau [2010].

Első nehézség – a kínálat és a kereslet folyamatos egymáshoz igazodása

Néhány statisztikai adat áttekintése után térjünk vissza a metodikai problémákra. A fent tárgyalt három „tisztá esetben” sikerült egyértelműen definiálni a „túlkínálat” fogalmát, és megadni a mérés módját. Csak hogy különböző absztrakciókkal szándékosan megkönnyítettem a dolgomat annak érdekében, hogy a méréssel való első ismerkedéshez egyértelmű definíciókhoz és mérési módszerekhez juthassunk el. Most azonban szeretnék szembesíteni, és az olvasót is szembesíteni a gyakorlattal, a valóságos gazdasági élet olyan jelenségeivel, amelyek eltérnek a három bevezető eset idealizált és leegyszerűsített világától.

Nem arra gondolok, hogy a jelenségek megfigyelői, a mérést végző statisztikusok hibákat követhetnek el – ezek csak véletlen pontatlanságokat okoznának. A probléma az, hogy sok esetben a helyzetből adódóan „objektíve” lehetetlen a fenti tiszta definíciók és mérési módszerek konzisztens alkalmazása.

Az első nehéz problémát már érintettem a 2. fejezetben, amely a keresleti folyamatot írta le. Most a mérés szempontjából tanulmányozzuk egyszerre a kínálati és a keresleti oldalt.

Mind a kínálat, mind a kereslet alakulása minden eladónál és minden vevőnél dinamikus folyamat. A termelő-eladó eladási hajlandósága folyamatosan változik, igazodik a pillanatnyi helyzethez, kényszeralkalmazkodásokat hajt végre. A szándék érlelődésének melyik pillanata az „igazi” kínálat? Ugyanez elmondható a vevő vételi szándékáról is. Melyik pillanat az „igazi” kereslet? Amikor elindul vásárolni? Vagy amikor belép a boltba,

ott nem találja meg a keresett árut, és mást vesz helyette? Vagy pár perccel később, amikor a második vagy a harmadik boltban mást vesz?

Egy-egy eladónál, egy-egy vevőnél nyomon követhetnénk a folyamatot. De ha sok eladó eladási szándékait és hajlandóságait vagy sok vevő vételi szándékait és hajlandóságait akarjuk összegezni egy adott pillanatra vagy egy rövid időszakra vonatkozóan, akkor heterogén minőségű elemeket adunk össze. Ennek következtében tisztázatlan (és egyedi kikérdezések nélkül tisztázhatatlan) az összesített szám értelmezése.

Illusztrációként térjünk vissza a szállodaiiparba! Ha a városban 20 vendég közül 10 négycsillagos szállást és 10 kétszillagos szállást keresett, és mindenki azt kapta, amit akart, akkor mindenki elégedett. Ha viszont mind a húszan négycsillagos szállást szerettek volna, de csak tízen kapták meg, tízen pedig kénytelenek voltak kétszillagosban megszállni, akkor tízen elégedettek, és tízen csalódottak – miközben a szállodák leterheléséről szóló tényszerű statisztika mindkét esetben azonos adatot közölt. Márpedig – mivel így vagy úgy, de mindenki kapott szobát – a „rövidebb oldal szabálya” alapján a tényleges összesített foglaltsági adatot minősíthetnénk a vendégek keresletének. Az összesítés elhomályosítja a félig csalódott szállóvendégek keresletének felemás kielégülését.

Második nehézség – túlkínálati és túlkeresleti jelenségek egymás mellett

E fejezet elején leírt gondolat kísérletekben azzal könnyítettem meg a saját dolgomat, hogy feltételeztem: minden egyes tranzakciónál a kereslet a rövidebb oldal, tehát kizártam a túlkereslet lehetőségét. A rövidebb oldal szabályát szem előtt tartva ilyen esetben világos, hogy mit tükröz a megvalósult tranzakciót leíró statisztikai tényszám: a keresletet, mert egyértelműen túlkínálati piaccal állunk szemben.

Ám a gyakorlatban ebben nem lehetünk biztosak. Lehet, hogy egymás mellett előfordulnak egyedi túlkínálati és túlkeresleti jelenségek. Egyes szállodákban csak kevés a vendég, miközben más turisták nem találnak olyan szállodát, amelyben szívesen laknának. Végül is mindennap létrejön valamilyen elrendeződés. Tegyük fel, hogy naponként készül a város egészét átfogó statisztika a szállodák összességének leterheléséről. Ha csak ezt a jelentést nézzük, nem tudhatjuk, hogy ez a kínálatot vagy a keresletet tükrözi-e.

A túlkínálati és a túlkeresleti jelenségek nem egyszerűen egymás mellett élnek, hanem interakció van közöttük. Az eladónak, akinek túlkínálata volt, és nem tudta eladni termékét, esetleg nincs elég pénze ahhoz, hogy – amikor ő maga vevőként lép fel – kielégítse eredeti vételi szándékait. Az ő keresletének csökkenése most egy másik eladónál idéz elő túlkínálatot és így tovább (Clower [1965], [1967], Leijonhufvud [1968]). A túlkínálati jelenségek továbbgyűrűznek, túlkínálati multiplikátorhatás jelentkezik.

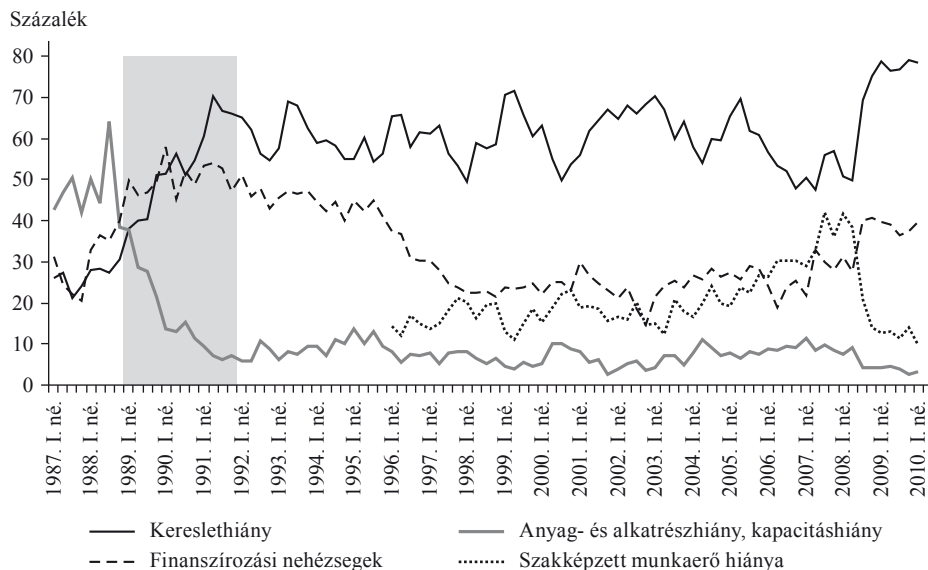
Jó lenne minden idevonatkozó statisztikában egymástól különválasztva regisztrálni a mikroszintű túlkeresleti és túlkínálati jelenségeket. Akkor érdemleges kijelentéseket tehetnénk azok eloszlásáról, megállapíthatnánk a mikrojelenségek sztochasztikus jellemzőit.

Kitérő – a termelés akadályainak megfigyelése és a termelés mikroszintű korlátai

Az előző alfejezetben azzal a problémával viaskodtam, hogy egymás mellett léteznek túlkínálati és túlkeresleti jelenségek. Nagy segítséget adhat a jelenség megértéséhez és megfigyeléséhez a következőkben ismertetendő rendszeres nemzetközi felmérés – csak arra kell ügyelnünk, hogy helyesen értelmezzük a vizsgálat metodikáját.

5. ábra

A termelést akadályozó tényezők a magyar iparban, 1987–2010

Megjegyzés: a felmérés során a megkérdezettek arra feleltek, hogy akadályozták-e a különböző tényezők a termelést. Válaszukban megemlíthettek több akadályozó tényezőt.

A grafikon a könnyebb áttekintés kedvéért csupán egyes kiemelt időszakokat ábrázol, azaz nem illusztrálja a táblázat valamennyi oszlopát. A függőleges tengelyen az említések relatív gyakoriságát mértük fel százalékban.

A szürke görbével kapcsolatban megjegyezzük: ez összevontan szemléltet több oszlopot. Az értelmezés a következő logikán alapul. Minden felmérési időszakra vonatkozóan megállapítottuk, hogy az anyag- és alkatrészhiányra és a kapacitáshiányra vonatkozó öt változó közül melyikben szerepel a legmagasabb szám, azaz a legnagyobb relatív gyakoriság. Más szóval: a legmagasabb szám adja meg azok részarányát a megkérdezett sokaságban, akik legalább egyet említettek az ötféle akadályozó tényező közül. Ezeknek a számoknak az idősorát szemlélteti a szürke görbe.

Forrás: a Konjunktúra és Piackutató Intézet közvetlen közlése. A grafikon alapjául szolgáló adatok a *Függelék F1. táblázatában* találhatóak.

26 konjunktúrakutató intézet nemzetközi hálózata 26 európai országban évtizedek óta negyedévenként felteszi az ipari vállalatok sokaságából kiemelt minta vállalatvezetőinek a következő kérdést:²⁴

„Melyek azok a fő tényezők, amelyek jelenleg korlátozzák az önök termelését:

- nincs ilyen tényező,
- munkaerőhiány,
- anyag és/vagy felszerelési hiány,
- pénzügyi korlátok,
- más tényezők. (Kérjük, részletezze!)”

Szemléltető példaként közlöm a magyar idősor számszerű adatait (lásd az 5. ábrát és a *Függelék F1. táblázatát*). Mielőtt tanulmányom témája szempontjából következtetéseket vonnánk le az idősorból, még egyszer át kell gondolnunk, hogy tulajdonképpen mit is kérdeznek a vállalatvezetőtől a konjunktúrakutatók. Az összehasonlítás kedvéért vissza-

²⁴ A felmérés módszertanát lásd *OECD* [2002] és *Nilsson* [2001].

idézem a 3. fejezet elején a 3. pontban ismertetett virtuális kikérdezést. Ott más – lényegbevágóan más! – kérdést tettünk fel a vállalatvezetőnek. Most a 26 országban a konjunktúrakutatók *nem* azt kérdezték meg, hogy a vállalatvezető *ex ante* mit gondol a jövődő termeléséről. Mekkora volument szeretne termelni, *ha lenne rá kereslet* – eleve belekalkulálva a termelés szokásos zavarait az inputoldalra? Más szóval, most *nem* a kínálatra, erre az *ex ante* nagyságra vonatkozott a kérdés. És azt a kérdést sem tették fel: ha a termelővállalat képes lenne mondjuk 500 egységet termelni, mert inputoldalra erre megvan a reális lehetőség, akkor a maga részéről szívesen le is termelné ezt az 500 egységet. Más szóval: nem kérdezték meg, hogy mekkora lenne a kereslettől független kínálata.

Ehelyett a konjunktúrakutatók kérdésfeltevése hallgatólagosan feltételezi: a termelés irányítója bizonyára józanul figyelembe veszi a termelési előirányzat kialakításánál, hogy sokféle akadályra számíthat, és ezért reális, megvalósítható tervet irányoz elő. Ez tehát (a tanulmányomban kifejtett gondolatmenet alapján) a kínálati folyamat eléggé előrehaladott állapotában készült pillanatfelvétel. És most ennek az előrehaladott kínálatkialakító folyamatnak a kellős közepén megkérdezzük, hogy milyen tényezők szokták akadályozni a termelést. Vagyis: „Ha jól láttad előre a várható fejleményeket – melyek azok az akadályok, amelyekre számítani szoktál?”

Értemes és tanulságos kérdés, értelmesek és tanulságosak a válaszok.²⁵ Arra azonban nem adnak választ, hogy a gyakorlati kapacitáskorlátig elmenő eredeti kínálat mikroszinten milyen keresleti korlátokba ütközik. Ezért nem ad lehetőséget arra, hogy a felmérés adataiból *közvetlenül* következtethessünk a mikroszintű túlkínálat vagy túlkereslet nagyságára. Emiatt tanulmányom központi kérdésére (többletgazdaság? hiánygazdaság?) sem ad, és nem is adhat, egyértelmű *közvetlen* választ.

Ettől függetlenül – kellő óvatossággal – még a saját kutatói kérdéseimre vonatkozóan is kaphatok *közvetett* orientációt ezekből az idősorokból. Figyeljük meg a magyar idősorban, hogyan változik az időben az inputzavarra és a kereslethiányra utaló válaszok aránya. Az 5. ábrán a függőleges szürke sáv jelzi a rendszerváltás időszakát. Az idősor szemléletesen mutatja be, hogy a rendszerváltásig, a szocializmus hiánygazdaságában a termelés folyamatosságára és növelésére irányuló vállalati törekvés főképpen az erőforrásoldalon ütközött akadályokba: a munkaerő és különösen a szakképzett munkaerő hiánya, továbbá az anyag és alkatrészek hiánya jelentette a leggyakoribb nehézséget. A megkérdezettek kétharmada legalább egyet megnevezett az inputoldalra mutató gondok közül. Igaz, nem volt ritka a kereslethiány sem, de ez a fajta akadály 1989 előtt nem érte el az említések egyharmadát sem.

A rendszerváltás után mindinkább megfordult az arány. A 2000-es években a keresleti akadályok említésének gyakorisága már a válaszok kétharmada körül van, míg az anyag-és alkatrészhány említése igen ritka lett.²⁶

Harmadik nehézség – a „szükséges” és a „felesleges” készlet elválasztása

Visszatérek gondolatmenetem fő vonalához, a fogalomalkotás és a mérés nehézségeinek áttekintéséhez.

A 3. fejezet elején a „tisztá” esetekben túlkínálatnak minősítettük az eladatlan zárókészletet. Az olvasó talán átsiklott felette, de kötelességem felhívni a figyelmet arra, hogy ez problematikus.

²⁵ A 26 országban folyó felmérés nem arra a célra készült, hogy a túlkínálati és túlkeresleti jelenségek nagyságára és eloszlására feleljen, hanem gyakorlati támpontokat kíván adni a fluktuációk előrejelzésére. Utóbbi célra hiánytalanul megfelel.

²⁶ Figyelemre méltó, hogy a szakképzett munkaerő hiánya az immár kapitalista jellegűvé vált gazdaságban is gondot okoz.

Stacioner kereslet és stacioner utánpótlás esetén világos: ha valamely termékből hosszabb időszakon át *növekszik* az eladatlan készlet, akkor a termékből túlkínálat van. Ám a tanulmány korábban hangsúlyozta, hogy a kereslet nem stacioner, hanem folytonosan változik, nem utolsósorban a kínálat változásainak hatására. A készletezés a kínálat és a kereslet kölcsönös alkalmazkodását hivatott megkönnyíteni.

Mikor mondhatjuk tehát egy készletről, hogy „túl nagy”, azaz a túlkínálat megtestesülése? Mielőtt reagálnék a kérdésre, emlékeztetek az előző fejezetben bevezetett biztonsági szintre, amelyet a következő fejtegetésekben B -vel jelölünk. Mondhatnánk például a következőket: a készlet nem túl nagy, hanem éppen kellő méretű, ha a vevők 90 százaléka megtalálta a keresett árut, és csak 10 százaléka hajtott végre kényszerhelyettesítést, vagy hagyta el vásárlás nélkül az üzletet ($B = 0,9$). Viszont a készlet már feleslegesen nagy (azaz túlkínálatot testesít meg), ha lehetővé teszi, hogy a csalódott vevők részaránya ne 10 százalék, hanem csak 9 százalék legyen ($B = 0,91$). Csakhogy ez a kiindulás, az igazat megvallva, teljesen önkényes. Miért legyen B pontosan $0,9$? Miért ne lehetne $0,85$ vagy $0,96$? A B biztonsági szint nincs determinálva, hanem *szükségképpen meghatározatlan* – szenvedő szerkezetben megfogalmazva: valamiképpen „meghatározódik” azoknak a spontán hajtóerőknek, annak az alkalmazkodási mechanizmusainak a hatására, amelyeket a 2. fejezet ismertetett.²⁷

Szükségképpen meghatározatlan tehát, hogy hol végződik a készlet „szükséges” mennyisége, és hol kezdődik a „felesleges”, a „túlzott” mennyiség, amelyet már habozás nélkül túlkínálatnak nevezhetnénk.

Miközben ez a kvantitatív küszöbérték meghatározhatatlan, bizonyosak lehetünk néhány igazán fontos összefüggés létezésében.

– Az alkalmas összetételű készletek növelésével nő a biztonsági szint. Ez az összefüggés nyilvánvaló. Az operációkutatás modelleket alkotott az összefüggés részletes, konkrét számszerű elemzésére.

– Ha egy vállalat készletei magas biztonsági szint elérését teszik lehetővé, akkor ez hatást gyakorol mind az eladóra (például erősíti a versenypozícióját), mind a vevőre (például szélesebb lehetőséget ad számára a válogatásra, az általa legszívesebben választott áruk megtalálására).

Az eddigiekben csak a túlkínálatról szóltam, mert ez áll a jelen tanulmány középpontjában. Ám a gondolatmenet kiterjeszthető a túlkereslet esetére is. Ha minden vásárolni akaró és a vételár megfizetéséhez szükséges pénzzel rendelkező vevő dolgavégezetlenül hagyja ott a boltot ($B = 0$), akkor nyilvánvalóan a szükségesnél kisebb volt a készlet. De ha *ex post* kiderül, hogy a tényleges készletnagyság és készletösszetétel eredményeképpen $B = 0,3$? Vagy $B = 0,4$? Akkor „túl kicsi” volt a készlet? Ismét elmondható: meghatározatlan az a küszöbérték, amelynél kisebb készletről egyértelműen kijelentjük: kisebb a „szükségesnél”.

Visszatérve a definíciós problémára: a fentiekben leírt megfontolások egymagukban is elegendők lennének ahhoz, hogy vonakodjunk a „túlzott” vagy „felesleges” (*excess*) jelző használatától. A magam részéről ebben a tanulmányban próbálom (néha sikertelenül) elkerülni, hogy felesleges készletről vagy kapacitásfeleslegről beszéljek.

A hiány című könyvemben *slacknek* neveztem ugyanazt, amit ez a tanulmány most *többletnek* hív (Kornai [1980]). A hiány megírása óta többet voltam angol anyanyelvűek társaságában, és több angol nyelvű napisajtót olvastam. Most már érzékelem, hogy a *slack* szónak pejoratív kicsengése van, arra utal, hogy lazaság és felesleg mutatkozik. Ezt az elítélő kicsengést kerülni akarom, és ezért semlegesebb szót kerestem. Tudatosan nyitva

²⁷ Ezzel az állítással összefér, hogy egyik vagy másik vállalat tudatos és szofisztikált készletezési és utánrendelési szabályokat követ, és ezzel saját vevőit illetően befolyásolja a B biztonsági szint nagyságát.

kívánom hagyni azt a minősítést, hogy az adott kapacitás egy részének kihasználatlansága, a készlet egy részének leülepedése, lassú forgása ostoba pazarlás volt-e, vagy okos tartalékolás, vagy a kiszámíthatatlan vásárló iránti különleges figyelmisség.

Noha leszögezem, hogy a „túlkínálat” nagysága meghatározhatatlan, ebből nem következik, hogy közömbös az eladatlan készletek nagysága, és ennek függvényében a kielégítetlen vevők részaránya. Ezek megfigyelhető és – alkalmas metodikával – számszerűsíthető összefüggések.

Miközben lehetetlen elhatárolni egymástól a „szükséges” és a „felesleges” készletet, témánk szempontjából tanulságos és jól értelmezhető elemzést végezhető a készletek összetételével kapcsolatban (lásd *Chikán* [1984]). Tekintsünk a 3. táblázatra!

3. táblázat

Az input- és outputkészletek aránya, nemzetközi összehasonlítás, 1981–1985

Ország	Átlagos inputkészlet/átlagos outputkészlet a feldolgozóiparban, 1981–1985
<i>Szocialista országok</i>	
Bulgária	5,07
Csehszlovákia	3,07
Lengyelország	4,49
Magyarország	6,10
Szovjetunió	3,16
<i>Kapitalista országok</i>	
Ausztrália	1,36
Ausztria	1,06
Egyesült Királyság	1,02
Egyesült Államok	1,02
Finnország	1,92
Japán	1,09
Kanada	0,92
Nyugat-Németország	0,71
Norvégia	1,10
Portugália	1,66
Svédország	0,81

Forrás: a táblázatot Chikán Attila készítette. Megjelent *A szocialista rendszer* című könyvemben (*Kornai* [1993] 277. o.).

A számítás a következő gondolatmenetre épül. Bármilyen legyen is a rendszer, a termelés és az eladás folytonossága, a zökkenők elhárítása miatt a termelővállalatnak szüksége van készletekre mind a termeléshez szükséges inputok, mind a termelés nyomán keletkező outputok oldalán. Viszont rendszerspecifikus a kétféle készlet aránya. Melyik oldalon van nagyobb szükség a készletek „puffer” szerepére? A 3. táblázat alátámasztja az állítást, hogy a szocialista rendszerben hiánygazdaság van, mert ott nagy az inputok utánpótlása körüli bizonytalanság, míg a hiány miatt aránylag könnyű az értékesítés – ezért igen magas az inputkészletek aránya az outputkészletekhez képest. Ezzel szemben a kapitalista rendszerben jóval kisebb a hányados értéke. Ez jelzi, hogy többletgazdaságban kevésbé várható hiányjelenségek az inputok beszerzésénél, míg az outputkészletek nagyobbra duzzadnak, mert nehezebb az értékesítés, és mert a termelő gyorsabb és nagyobb választási lehetőséget kíván biztosítani a vevő számára.

Negyedik nehézség – jogosulatlan aggregáció

Tekintsünk egy parciális piacra, amelyen egymással rokon termékeket vagy szolgáltatásokat forgalmaznak. A standard mikroökonómia idevonatkozó modelljeiben meg szokott jelenni a „nettó túlkereslet” mint az árváltozás magyarázó változója. Ha a nettó túlkereslet pozitív, az ár emelkedik, ha negatív, akkor az ár csökken. (A walrasi elmélet egyik híres figurája, az „árverező”, és az elmélet későbbi követője, Oscar Lange árhivatala az árverező szabálya szerint igazgatja az árakat, amíg azok el nem jutnak az egyensúlyi árhoz.)

A „nettó túlkereslet” képzésekor az összeadás elemi műveletét hajtjuk végre: összegezzük a pozitív előjelű túlkeresleti adatokat és a negatív előjelű túlkínálati adatokat.

Első hallásra logikusnak tűnik – holott súlyos logikai vétség húzódik meg az összeadási művelet mögött. Tegyük fel, hogy egy repülőtér leterhelését vizsgáljuk: mennyire voltak kihasználva a helyek a repülőtérrel induló gépeken. Túlkereslet: az utasok egy része nem tudott az általa kívánt időpontban elutazni. Túlkínálat: a repülőgépek egy része félig üresen szállt fel. Nettó túlkereslet: az elutasított utasok száma mínusz az üres férőhelyek száma egy adott időszakra összegezve. Értelmetlen összegezés! Talán kárpótolja azt az utast, aki reggel 9-kor Budapestről Koppenhágába akart utazni, de nem fért fel a repülőgépre, az a tudat, hogy az este 7-kor ugyanoda induló járaton volt üres férőhely? Lehet, hogy neki éppen kora délután volt ott fontos megbeszélése.

A túlkeresleti függvény „nettósítása” gyakran alkalmazott metodikai fogás mind elméleti modellekben, mind pedig empirikus ökonometriai vizsgálatokban.²⁸ A probléma átgondolása szigorú tilalmat sugalmaz: nem szabad sem „nettó túlkeresleti”, sem „nettó túlkínálati” adatot konstruálni.

Az eddig tárgyalt mérési nehézségek mindegyike nagyfokú elővigyázatra int az aggregációt illetően, sőt egyik-másik nehézség alapos mérlegelése a szó szoros értelmében tiltja az összegezést. Tekintsük át még egyszer – ezúttal kizárólag az aggregáció szempontjából – a már megtárgyalt problémákat.

1. Nem szabad összeadni a zárókészlet és a kihasználatlan kapacitás alakjában jelentkező „többletet” – ezek a „rendelkezésre állás” eltérő fokozatait reprezentálják.

2. Mind a kínálat, mind a kereslet dinamikus folyamatokban alakul ki. Egy-egy eladó vagy vevő eladási, illetve vételi szándéka menet közben módosul, érlelődik. A keresztmetszeti felmérés pillanatfelvételében nem szabad összeadni olyan eladási, illetve vételi szándékokat, amelyek az „érlelődés” fokozata szempontjából heterogének.

3. A legutoljára említett – és talán a legsúlyosabb nehézséget jelentő – aggregációs probléma: nem szabad „nettósítani”, azaz a túlkereslet összesítéséből levonni a túlkínálat összesítését.

A fenti figyelmeztetések bizonyára érvényesek az aggregáció alsó (mikro-) és középszintjein. A gondolatmenet nyílegyenesen oda vezet, hogy a legnagyobb óvatosságra akkor van szükség, amikor makroszintű adatokat értelmezünk. *Lehetetlen* ugyanarra a gazdaságra vonatkozóan egyszerre megállapítani a makroszintű kínálatot és a makroszintű keresletet.

Megvallom őszintén: meg vagyok akadva annak tisztázásában, hol helyezzem el saját gondolataim világában a potenciális GDP-vel szemben mutatkozó „rés” (*gap*) közismert mutatószámát, amelyet széles körben alkalmaznak makroelemzésekben. Ez is egyfajta túlkínálati indikátor, akárcsak egy termelővállalat vagy egy termelőágazat kihasználatlan

²⁸ Az aggregáció problémái élesen vetődtek fel a szocialista országok makroökonometriai elemzéséhez használt disequilibriummodellekkel kapcsolatban (lásd *Portes–Winger* [1980] és *Portes és szerzőtársai* [1987]). A vitáról áttekintést ad a *Davis–Charemza* (szerk.) [1989] kötet, valamint *Brabant* [1990].

(*excess*) kapacitásának mutatója. Valószínűleg ezzel az indikátorral szemben is felvethetők azok az aggályok és fenntartások, amelyeket az imént fejtettem ki más, alacsonyabb szinten aggregált mutatószámokkal kapcsolatban. A probléma mindenképpen további tisztázást igényel – a magam részéről egyelőre sem elfogadni nem tudom, sem elvetni nem merem ezt a sokak által tisztelt és gyakran használt jelzőszámot.

Folytathatnám a megfigyelési és statisztikai nehézségek és anomáliák felsorolását – de talán ennyi is elég annak megmagyarázására, miért húzódozom attól, hogy egy-egy ország általános piacának állapotát jellemezni hivatott „hiánygazdaság–többletgazdaság” fogalompár helyett a sokak számára könnyebben érthető „túlkeresleti gazdaság – túlkínálati gazdaság” fogalompárt használjam.

Pragmatikus javaslatok a mérésre és a fogalmi apparátusra

A magam részéről az itt elmondottak alapján lemondok arról, hogy megállapítsam: egy adott piacon mennyi az összes kínálat és az összes kereslet az adott árakon, majd az utóbbit levonva az előbbiből, kvantitatív módon megállapítsam a túlkínálat vagy a túlkereslet nagyságát. Nem próbálkoznék azzal, hogy kardinális mutatószámmal jellemezzem a piac általános állapotát.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy feladnám a mérés feladatát. Szintetikus, aggregált, kardinális mérés helyett alkalmazhatunk számos parciális mutatószámot, amelyek rávilálgatnak a többletgazdaság vagy a hiánygazdaság jellegzetes megnyilvánulásaira, e megnyilvánulások mindenkori állapotára és változásaira.

Hadd soroljak néhány példát ilyen mutatószámokra:

- termelők és szolgáltatók kapacitása és a kapacitás kihasználása;
- termékkészletek forgása, a készletek összetevőinek aránya egymáshoz és az eladás volumenéhez viszonyítva;
- termelők kikérdezése a termelés akadályairól;
- sorban állási és várakozási idők, a sorban állók vásárlási szándéka a tényleges értékesítéshez viszonyítva.

A tanulmány különböző pontjain példák találhatók a fenti mutatószámokra, igazolván azt, hogy ezek gyakorlatilag alkalmazható mérési módszerek.

Lehetséges, hogy léteznek más mutatószámok is, amelyek tükrözik a többlet- vagy hiányjelenségek egyes vonásait. Találékony közgazdászok, piaci elemzők és statisztikusok kidolgozhatnak további megfigyelési és mérési eljárásokat. Sajnos, nem mindig valósítható meg az egyébként kívánatos sorrend, amely szerint adatokra kell alapozni az elméleti gondolatot. Gyakran fordított a sorrend: előbb a sejtésekből kiinduló elmélet oldaláról vetődik fel az igény egy jelenség megfigyelésére és mérésére, és csak utána kerül sor a statisztika megszervezésére.

Valamennyi említett mérés nemcsak két diszkrét állapotot, túlkínálatot vagy túlkeresletet különböztet meg. Mindegyikük a jelenség intenzitásáról, „súlyosságáról” ad képet. Nem mindegy: 10 vagy 30 százalékpont a kihasználatlan kapacitás? Három vagy 23 havi készlet rakódott-e le a raktárban? Három hónap vagy három év a várakozási idő, amíg a vevő hozzájut egy adott termékhez vagy szolgáltatáshoz?

Az itt felsorolt és a hozzájuk hasonló mutatószámok alapján elemzéseket végezhetünk a többletjelenségek és a hiányjelenségek (ezen belül, finomabban osztályozva, a különböző intenzitású, különböző „súlyú” többlet- és hiányjelenségek) eloszlásáról és dinamikájáról, megállapíthatjuk az eloszlások sztochasztikus jellemzőit. A mutatószámok tartalmát gondosan elemezve, megalapozott kijelentéseket tehetünk arra vonatkozóan, hogy egyik-másik piac milyen általános állapotban van.

A javasolt fogalmi és mérési apparátus „semleges”. Egyaránt használható olyan piacon, amelyen túlsúlyban vannak a többletjelenségek, de azon is, amelyen a hiányjelenségek dominálnak.

Összefoglaló fogalmak – a kétféle általános piaci állapot

Tanulmányom már az első soroktól kezdve használni kezdett egy fogalompárt: kétféle *általános piaci állapotot* különböztettünk meg. Most már összefoglalóan definiálható a két fogalom.

Az egyik jellegzetes általános állapot a *többletgazdaság*. Ebben gyakoriak, a gazdaság legtöbb piaci szférájára kiterjednek, intenzívek és krónikusak a többletjelenségek (túlkínálási jelenségek). A hiányjelenségek pedig ritkák, nem különösebben súlyosak és átmenetiek.

A másik jellegzetes általános állapot a *hiánygazdaság*. Ebben gyakoriak, a gazdaság legtöbb piaci szférájára kiterjednek, intenzívek és krónikusak a hiányjelenségek (túlkeresleti jelenségek). A többletjelenségek pedig ritkák, nem különösebben súlyosak és átmenetiek.

Tegyük fel, hogy mind a többletjelenségeket, mind a hiányjelenségeket sokféle parciális kvantitatív mutatószámmal mérjük. Például nyilvántartjuk egy ágazat kihasználatlan kapacitását. Vagy egy meghatározott szolgáltatáscsoportra várakozó vevők várakozási idejét. Ezek a mutatószámok együttesen írják le a piac általános állapotát. Egy-egy mutatószámnak nem egyetlen kitüntetett értéke, hanem elég széles értéktartománya „fér bele” abba a kategóriába, amelyet többletgazdaságnak, illetve hiánygazdaságnak nevezünk. Többletgazdaságra utal, ha az üresen álló, kiadásra váró lakások aránya a teljes állományhoz képest 15 százalék, de az is, ha csak 10 százalék. Hiánygazdaságra utal, ha kizárólag kiutalás révén lehet lakáshoz jutni – akkor is, ha öt év és akkor is, ha csak két év a várakozási idő. Nem lehet, nem is érdemes általános érvényű, szigorú küszöbértékeket megjelölni a többletgazdaságra, illetve a hiánygazdaságra utaló tartományok elhatárolására. Sajnos túlságosan kevés a rendszeresen megismételt megfigyelés. Osztályozási célra bizonyára kialakíthatók lesznek kvantitatív határértékek. Számunkra a fogalom tisztázásához elegendő azt megértenünk, hogy mind a többletgazdaság, mind a hiánygazdaság a konkrét túlkínálási, illetve túlkeresleti mutatószámok egy-egy *szélesebb értéktartományának* együttesével jellemezhető.

A „többletgazdaság” kifejezés nemcsak a *tünetekre* utal (sok a túlkínálási jelenség, a kihasználatlan kapacitás, a felhalmozódott eladatlan termék, a teljesületlen eladási óhaj, gyakori a keresleti korlátba való beleütközés). A „többletgazdaság” kifejezés tartalma magában foglalja azt a *mechanizmust* is, amely a tüneteket reprodukálja. Ez a mechanizmus mikroelemekből álló struktúra: többféle szereplő tevékenykedik, mindegyiküket jellegzetes motívumok ösztönzik, mindegyikük jellegzetes viselkedési mintákat követ, jellegzetes viszonyok alakulnak ki közöttük. A tanulmány 2. fejezete – legalább vázlatosan – igyekezett megrajzolni a többletgazdaságot reprodukáló mechanizmust. A többletgazdaságot mint krónikus állapotot nem az állam és a központi bank makroszintű gazdaságpolitikája hozza létre, hanem a mikrostruktúra, a szereplők magatartása és viselkedésük kölcsönhatásai.

Hasonlóképpen a „hiánygazdaság” kifejezés sem csak a tünetekre utal (gyakori a túlkeresleti jelenség, a termelés sokszor ütközik inpathiány miatti korlátokba, gyakori a kényeszerhelyettesítés, sok termékért és szolgáltatásért hosszasan kell várakozni). A „hiánygazdaság” kifejezés tartalma magában foglalja azt a mechanizmust, amely a tüneteket reprodukálja. Jelen tanulmányom nem tárgyalja a hiánygazdasági mechanizmust, amelyet korábbi munkáimban részletesen elemeztem.

A tanulmány II. része a Közgazdasági Szemle decemberi számában jelenik meg.

Hivatkozások

- AKERLOF, G. A.–SHILLER, R. J. [2009]: *Animal Spirits. How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism*. Princeton University Press, Oxford.
- ALLAIN, O.–CANRY, N. [2008]: *Growth, Capital Scrapping, and the Rate of Capacity Utilisation*. Kézirat. 12th Conference of the Research Network, Macroeconomics and Macroeconomic Policies, Berlin.
- ATKIN, D. J.–LAU, T.-Y.–LIN, C. A. [2006]: Still on hold? A retrospective analysis of competitive implications of the Telecommunication Act of 1996, on its 10th year anniversary. *Telecommunications Policy*, Vol. 30. 80–95. o.
- BARTELSMAN, E.–HALTIWANGER, J.–SCARPETTA, S. [2004]: *Microeconomic Evidence of Creative Destruction in Industrial and Developing Countries*. Kézirat, World Bank, Washington, DC.
- BLINDER, A. S.–CANETTI, E. R.D.–LEBOW, D. E.–RUDD, J. B. [1998]: *Asking about Prices: A New Approach to Understanding Price Stickiness*. Russal Sage Foundation, New York.
- BRABANT, J. M. VAN [1990]: *Socialist Economics: The Disequilibrium School and the Shortage Economy*. *Journal of Economic Perspectives*, 4. 157–175. o.
- BRIAN, A. W. [1994]: *Increasing Returns and Path Dependence in the Economy*. University of Michigan Press, Ann Arbor, Michigan.
- CHAMBERLIN, E. H. [1933/1962]: *The Theory of Monopolistic Competition*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- CHIKÁN ATTILA [1984]: *A vállalati készletezési politika*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- CHOPRA, S.–MEINDL, P. [2003]: *Supply Chain Management*. Upper Saddle River. Prentice Hall, New Jersey.
- CLOWER, R. W. [1965]: *The Keynesian Counter-Revolution: A Theoretical Appraisal*. Megjelent: *Hahn, F. H.–Brechling, F. P. R.* (szerk.): *The Theory of Interest Rates*. Macmillan, London.
- CLOWER, R. W. [1967]: A Reconsideration of the Microfoundations of Monetary Theory. *Western Economic Journal*, 6. 1–8. o.
- CORRADO, C.–MATTEY, J. [1997]: Capacity Utilization. *Journal of Economic Perspectives*, 11. 151–167. o.
- DAVIS, C.–CHAREMZA, W. W. [1989]: *Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies*. Chapman and Hall, London.
- DOMAR, E. D. [1989]: *The Blind Man and the Elephant: An Essay on Isms*. Megjelent: *Domar, E. D.: Capitalism, Socialism and Serfdom*. Cambridge University Press, Cambridge, 29–46. o.
- ETTER, R.–GRAFF, M.–MÜLLER, J. [2008]: Is 'Normal' Capacity Utilisation Constant Over Time? Analyses with Micro and Macro. Data from Business Tendency Surveys. ETH Zurich, KOF Swiss Economic Institute, Zürich.: http://www.cesifogroup.de/portal/page/portal/ifoContent/N/event/Conferences/conf_nd/2008-11-20-Third-Workshop-MacroeconomicsandBusinessCycle/work-makro3-graff-m.pdf (letöltés dátuma: 2010. augusztus 5.).
- FED [2009]: *Industrial Production and Capacity Utilization*. <http://www.federalreserve.gov/releases/g17/Current/default.htm> (letöltés dátuma: 2009. május 17.).
- FEDERAL RESERVE STATISTICAL RELEASE [2010]: *Industrial Production and Capacity Utilization*, <http://www.federalreserve.gov/releases/g17/current/table11.htm> és <http://www.federalreserve.gov/releases/g17/current/table12.htm> (letöltés dátuma: 2010. szeptember 6.).
- GROVER, V.–LEBEAU, J. [1996]: *US Telecommunications: Industries in Transition*. *Telematics and Informatics*, Vol. 13. No. 4. 213–231. o.
- HELPMAN, E.–KRUGMAN, P. R. [1985]: *Market Structure and Foreign Trade*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, Cambridge.
- INTERNATIONAL TELECOMMUNICATIONS UNION [2006]: *World Telecommunication/ICT Development Report: Measuring, for Economic and Social Development*. Genf, 104–112. o.
- KALDOR, N. [1981]: The Role of Increasing Returns, Technical Progress and Cumulative Causation. *Economie Appliquee*, Vol. 34. No. 6. 593–617. o.
- KEYNES, J. M. [1936/1965]: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KING, J. L.–WEST, J. [2002]: *Ma Bell's Orphan: US Cellular Telephony, 1947-1996*. *Telecommunications Policy*, 26. 189–203. o.

- KORNAI JÁNOS [1970]: *Anti-Equilibrium*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1980]: *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1993]: *A szocialista rendszer*. HVG Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2008]: A kapitalizmus néhány rendszerspecifikus vonása. *Közgazdasági Szemle*, 55. évf. 5. sz. 277–394. o.
- KORNAI JÁNOS [2010]: Innováció és dinamizmus. *Közgazdasági Szemle*, 57. évf. 1. sz. 1–36. o.
- LEE, F. S. [1998]: *Post Keynesian Price Theory*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LEIJONHUFVUD, A. [1968]: *On Keynesian Economics and the Economics of Keynes*. Oxford University Press, New York.
- MANKIW, G. N. [1985]: Small Menu Costs and Large Business Cycles: A Macroeconomic Model of Monopoly. *Quarterly Journal of Economics*, 100. 529–538. o.
- NILSSON, R. [2001]: *Harmonization of Business and Consumer Tendency Surveys World-Wide*. OECD, Párizs.
- OECD [2002]: *Business Tendency Surveys: A Handbook*. OECD, Statistics Directorate, Párizs.
- PORTES, R.–WINTER, D. [1980]: Disequilibrium Estimates for Consumption Goods Markets in Centrally Planned Economies. *Review of Economic Studies*, 47. 137–159. o.
- PORTES, R.–QUANDT R. E.–WINTER, D.–YEO, S. [1987]: Macroeconomic Planning and Disequilibrium: Estimates for Poland, 1955–1980. *Econometrica*, 55. 19–41. o.
- PRÉKOPA ANDRÁS [1995]: *Stochasztic Programming*. Kluwer Academic Publishers, Budapest.
- RAMEY, V. A.–WEST, K. D. [1999]: Inventories. Megjelent: *Taylor, J. B.–Woodford, M.* (szerk.): *Handbook of Macroeconomics*, 1. kötet, Elsevier, Amszterdam, 863–923 o. <http://ideas.repec.org/h/eee/macchp/1-13.html> (letöltés dátuma: 2010. szeptember 6.).
- ROBINSON, J. V. [1933/1969]: *The Economics of Imperfect Competition*. Macmillan, London.
- SAMUELSON, P. A. [1948/1976]: *Közgazdaságtan*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SCHUMPETER, J. A. [1942/2010]: *Capitalism, Socialism, Democracy*. Routledge, Milton Park.
- SCHUMPETER, J. A. [1954]: *History of Economic Analysis*. Oxford University Press, New York.
- SCITOVSKY TIBOR [1985]: Pricetakers' Plenty: A Neglected Benefit of Capitalism. *Kyklos*, 38. 517–536. o.
- SHAPIRO, C.–STIGLITZ, J. E. [1984]: Equilibrium Unemployment as a Worker Discipline Device. *American Economic Review*, 74. 433–444. o.
- UNITED NATIONS STATISTICS DIVISION [2009]: World Telecommunication/ICT Indicators Data [Main (fixed) telephone lines per 100 inhabitants]. <http://data.un.org/Data.aspx?q=telephone&d=ITU&f=ind1Code%3a191> (letöltés dátuma: 2010. július 29.).
- U. S. CENSUS BUREAU [2010]: Housing Vacancies and Homeownership [CPS/HVS]: Rental and Homeowner, Second Quarter 2010, Vacancy Rates for the United States: 1965 to 2010. <http://www.census.gov/hhes/www/housing/hvs/qtr210/q210ind.html> (letöltés dátuma: 2010. augusztus 17.).
- WEITZMAN, M. [2000]: On Buyers' and Sellers' Markets under Capitalism and Socialism. Megjelent: *Maskin, E.–Simonovits András* (szerk.): *Planning, Shortage, and Transformation*. MIT Press, Cambridge, MA, 127–140. o.
- WIKIPÉDIA: Shortage, <https://secure.wikimedia.org/wikipedia/en/wiki/Shortage> (letöltés dátuma: 2010. augusztus 5.).

Függelék

Fl. táblázat

A termelést akadályozó tényezők a magyar iparban, 1987–2010

Kérdés: Cége termelését milyen tényezők akadályozzák leginkább? (Több válasz lehetséges!)

Válaszok relatív gyakorisága (összes válaszadó = 100)

Negyedév	Felmérés ideje	Nincs akadály	Kereslethiány	Munkaerőhiány	Szakképzett munkaerő hiánya	Anyag- és alkatrészhiány				Kapacitáshiány	Finanszírozási nehézségek	Nem világos gazdasági rendeletek	Gazdasági környezet bizonytalansága
						hazai eredetű	importált	rubelterületről importált	dollárterületről importált				
1987. I.	1987. április	13,0	26,0	22,2		41,2	42,6			7,2	31,2	0,0	42,8
1987. II.	július	10,3	27,4	23,7		42,3	46,7			6,7	24,3	28,5	42,9
1987. III.	október	11,2	21,3	24,1		46,6	50,4			8,2	22,1	22,0	42,1
1987. IV.	1988. január	17,0	24,1	15,8		39,4	41,8			4,6	20,4	20,4	45,8
1988. I.	április	10,7	28,0	15,7		50,0		50,0	32,8	6,3	32,7	24,8	45,3
1988. II.	július	10,8	28,3	24,7		44,1		44,1	35,3	7,9	36,4	27,1	42,2
1988. III.	október	11,8	27,3	23,0		45,3		45,3	64,0	8,6	35,0	31,2	47,6
1988. IV.	1989. január	16,5	30,7	19,3		38,5		38,5	22,4	6,1	40,1	25,3	46,9
1989. I.	április	10,8	38,0	21,5		37,6		37,6	17,9	4,7	49,6	23,9	46,6
1989. II.	július	14,7	40,1	22,0		28,7		28,7	11,8	7,1	46,1	22,0	41,5
1989. III.	október	12,7	40,4	21,9		27,5		27,5	8,9	5,2	46,8	24,6	42,6
1989. IV.	1990. január	13,6	51,2	13,4		21,4		21,4	6,3	0,7	49,4	21,2	54,6
1990. I.	április	10,8	51,3	12,1		13,8		13,8	3,9	3,6	57,8	16,4	50,9
1990. II.	július	8,7	56,1	13,9		13,0		13,0	2,2	3,3	45,2	1,6	47,3
1990. III.	október	6,9	51,0	10,3		15,3		15,3	5,2	2,5	51,9	17,2	54,1
1990. IV.	1991. január	8,9	54,5	4,3		11,3		11,3	3,7	2,7	48,7	20,4	54,7
1991. I.	április	6,0	60,6	4,3		9,4		9,4	2,6	3,4	53,2	12,6	47,9
1991. II.	július	5,5	70,1	4,0		7,1		7,1	2,4	1,3	54,1	9,9	43,0
1991. III.	október	7,0	66,8	3,3		6,2		6,2	2,0	1,8	52,7	13,5	40,4
1991. IV.	1992. január	0,0	65,9	3,0		7,2		7,2	1,0	2,7	47,3	13,7	42,3
1992. I.	április	7,0	65,1	3,3		5,8		5,8	1,0	2,3	51,0	15,1	47,2
1992. II.	július	6,9	62,2	7,4		5,9		5,9	1,5	3,7	45,9	15,0	43,0
1992. III.	október	6,8	56,1	4,4		10,6		10,6	3,1	2,8	47,8	18,2	51,3
1992. IV.	1993. január	9,2	54,5	4,8		8,7		8,7	2,3	3,3	42,9	15,6	45,9
1993. I.	április	7,4	57,7	2,2		6,1	1,3			2,4	45,5	13,9	40,4
1993. II.	július	6,4	68,8	3,0		8,0	3,2			3,2	47,3	11,0	44,0
1993. III.	október	9,6	67,9	3,7		7,5	3,1			4,5	46,6	10,6	42,4
1993. IV.	1994. január	10,9	62,5	4,3		9,4	2,4			4,6	47,3	14,4	46,6
1994. I.	április	11,4	59,0	4,3		9,5	2,4			4,5	44,7	11,9	38,5
1994. II.	július	11,7	59,5	6,7		7,1	2,9			6,5	42,4	10,7	39,8
1994. III.	október	12,7	58,2	6,5		11,1	3,0			7,6	44,4	11,3	41,2
1994. IV.	1995. január	13,2	55,0	7,8		10,1	2,2			5,4	40,0	14,6	40,9
1995. I.	április	9,8	55,0	4,3		13,5	2,6			6,9	44,8	17,0	46,0
1995. II.	július	8,1	60,2	7,4		10,2	5,1			7,1	42,4	16,8	43,1
1995. III.	október	9,8	54,2	8,5		12,9	2,8			4,6	45,0	16,2	45,2
1995. IV.	1996. január	11,1	56,2	4,1		9,4	2,6			6,1	41,0	18,7	45,8
1996. I.	április	9,9	65,3	5,1	14,4	8,0	4,8			4,1	37,3	13,6	34,6

Fl. táblázat folytatása

Negyedév	Felmérés ideje	Nincs akadály	Kereslethiány	Munkaerőhiány	Szakképzett munkaerő hiánya	Anyag- és alkatrészhiány				Kapacitáshiány	Finanszírozási nehézségek	Nem világos gazdasági rendeletek	Gazdasági környezet bizonytalansága
						hazai eredetű	importált	rubelterületről importált	dollárterületről importált				
1996. II.	július	11,5	65,7	4,6	12,1	5,5	3,2			4,6	36,9	11,8	32,6
1996. III.	október	12,1	58,0	6,0	17,0	7,4	4,8			5,5	30,8	14,0	36,0
1996. IV.	1997. január	10,9	61,6	3,6	14,9	7,1	2,1			5,0	30,1	17,1	33,6
1997. I.	április	14,0	61,0	3,7	13,5	7,9	2,8			4,5	30,1	16,0	34,0
1997. II.	július	15,2	63,0	4,4	15,0	5,3	1,5			4,1	27,9	16,1	30,2
1997. III.	október	19,0	56,1	6,6	18,2	7,1	2,1			7,9	24,6	11,4	26,0
1997. IV.	1998. január	25,4	53,3	5,5	21,1	8,1	2,3			6,9	23,7	13,0	21,4
1998. I.	április	21,3	49,5	5,2	20,3	8,0	0,3			7,0	22,4	11,5	17,5
1998. II.	július	22,5	58,9	5,1	16,1	4,0	1,4			6,5	22,3	11,5	20,3
1998. III.	október	18,0	57,4	8,9	19,5	3,6	1,9			5,3	22,8	10,6	25,1
1998. IV.	1999. január	24,0	58,4	7,0	19,8	3,3	1,2			6,4	21,6	9,7	22,5
1999. I.	április	15,7	70,6	4,9	13,0	4,5	0,7			3,8	23,8	10,5	25,5
1999. II.	július	13,2	71,4	5,0	11,0	3,8	0,6			3,5	23,3	11,0	31,1
1999. III.	október	16,0	65,7	6,3	14,8	5,2	1,8			5,5	23,6	7,4	24,0
1999. IV.	2000. január	18,0	60,6	4,4	18,6	3,5	2,0			4,7	24,6	9,8	25,2
2000. I.	április	18,4	63,1	6,1	15,2	3,7	2,0			5,3	22,1	8,6	26,6
2000. II.	július	16,9	55,1	7,4	18,9	6,8	3,4			10,1	25,0	12,2	21,6
2000. III.	október	14,8	49,6	9,4	22,2	8,6	3,0			10,2	25,2	10,9	22,6
2000. IV.	2001. január	23,0	53,6	7,9	23,0	7,1	4,4			8,7	23,0	13,9	23,4
2001. I.	április	17,0	55,8	6,2	19,0	3,5	1,9			8,1	29,8	11,6	32,2
2001. II.	július	12,1	61,7	6,6	19,1	3,9	2,3			5,5	26,6	13,7	31,6
2001. III.	október	15,7	64,3	5,5	18,4	6,3	1,2			4,3	24,7	8,2	33,3
2001. IV.	2002. január	14,8	67,0	3,5	15,7	2,6	1,7			2,2	23,0	10,4	30,4
2002. I.	április	16,1	64,8	3,0	16,6	4,0	1,5			2,5	21,1	8,0	26,1
2002. II.	július	14,3	67,9	6,3	16,0	3,8	2,5			5,1	23,6	3,4	27,0
2002. III.	október	16,3	66,1	4,0	20,3	4,0	2,6			5,7	18,5	7,9	25,0
2002. IV.	2003. január	12,2	68,3	3,6	14,5	3,6	1,8			3,6	14,5	9,0	29,9
2003. I.	április	12,4	70,3	3,2	15,1	4,3	2,2			2,2	21,6	4,9	30,3
2003. II.	július	8,7	66,9	4,9	12,5	4,2	1,0			7,0	24,0	11,5	37,6
2003. III.	október	11,7	59,9	7,8	20,8	7,2	3,3			6,8	25,4	17,9	38,1
2003. IV.	2004. január	9,3	64,0	5,4	17,8	5,0	3,9			4,7	23,6	15,9	43,8
2004. I.	április	16,0	58,0	6,1	16,7	7,9	3,9			5,3	26,8	13,6	37,7
2004. II.	július	14,0	54,0	7,1	19,9	11,2	6,2			8,3	25,7	11,6	34,4
2004. III.	október	13,0	59,8	7,0	24,0	9,2	4,4			6,3	28,4	9,2	33,9
2004. IV.	2005. január	9,1	59,6	7,7	19,7	7,2	4,3			5,3	26,4	15,4	34,6
2005. I.	április	8,8	65,4	3,2	19,3	4,6	1,8			7,8	27,2	12,9	36,4
2005. II.	július	8,5	69,7	3,8	23,7	6,6	2,4			5,7	25,6	18,0	37,0
2005. III.	október	10,9	61,7	7,1	22,4	6,6	3,3			8,2	29,0	16,4	37,2
2005. IV.	2006. január	10,3	60,9	3,3	26,6	4,3	3,8			7,6	28,3	14,7	33,7
2006. I.	április	12,6	56,5	6,8	26,2	4,7	4,2			8,9	24,1	12,0	34,0
2006. II.	július	11,7	53,2	8,3	30,2	4,9	5,9			8,3	19,0	21,5	46,3
2006. III.	október	10,4	52,0	10,4	30,2	9,4	6,9			8,4	23,8	21,3	48,5

F1. táblázat folytatása

Negyedév	Felmérés ideje	Nincs akadály	Kereslethiány	Munkaerőhiány	Szakképzett munkaerő hiánya	Anyag- és alkatrészhiány			Kapacitáshiány	Finanszírozási nehézségek	Nem világos gazdasági rendelkezések	Gazdasági környezet bizonytalansága
						hazai eredetű importált	rubelterületről importált	dollárterületről importált				
2006. IV.	2007. január	9,6	47,8	10,1	30,3	8,4	5,1		9,0	25,3	19,7	44,9
2007. I.	április	13,9	50,3	11,9	29,1	6,0	6,0		11,3	21,9	15,9	36,4
2007. II.	július	7,3	47,6	9,8	32,7	7,8	3,9		8,3	32,7	26,3	53,2
2007. III.	október	6,0	56,0	7,5	41,8	5,2	2,2		9,7	29,9	26,1	57,9
2007. IV.	2008. január	8,5	56,8	9,0	36,2	8,5	2,5		7,5	28,1	30,2	48,2
2008. I.	április	5,3	50,6	8,4	41,6	7,4	4,7		4,7	31,1	27,9	55,3
2008. II.	július	10,3	49,7	10,8	38,5	5,1	4,6		9,2	27,7	27,2	54,4
2008. III.	október	3,7	69,4	4,5	20,8	4,2	1,5		3,8	40,0	29,4	66,4
2008. IV.	2009. január	4,5	75,0	2,3	14,0	4,2	1,9		1,1	40,5	35,6	65,9
2009. I.	április	3,9	78,6	0,9	12,7	4,3	2,2		2,2	39,7		62,4
2009. II.	július	4,7	76,3	1,4	13,0	4,7	1,4		1,9	39,1	30,7	58,6
2009. III.	október	4,5	76,8	2,3	11,4	2,3	0,8		3,8	36,4	28,0	64,4
2009. IV.	2010. január	8,0	79,1	1,0	13,9	2,0	0,9		2,5	37,3	30,4	58,9
2010. I.	április	5,4	78,4	2,7	9,9	3,3	1,6		2,7	39,6	26,1	52,3

Forrás: a Konjunktúra és Piackutató Intézet közvetlen közlése. A táblázatot grafikus formában az 5. ábra közli.